

ECONOMIES PER LA VIDA

PRÀCTIQUES D'ECONOMIA FEMINISTA A LA CIUTAT DE BARCELONA:

De la quotidianitat
a la mesura de govern

col·lecció

COOPERACCIÓ

Aquesta investigació forma part d'un seguit de documents elaborats per reflexionar des de l'economia feminista, especialment el vídeo que porta el mateix títol i el documental "Cuidar entre terres. Qui sosté la vida quan les dones migren?"

Edició:

COOPERACCIÓ

Barcelona, setembre de 2020

Llicència Creative Commons

Reconeixement–NoComercial–CompartirIgual

Investigació realitzada per:

Mar Companys Alet

Coordinació:

Ana G. Aupi – CooperAcció

Entrevistades:

Mònica Guiteras – Aliança contra la Pobresa Energètica.

Marta Ill, Tura Tremoleda i Mari Cuello – Sindicat de Llogateres.

Innan Urueta i Natalia Nagore – Clara Ser Gran.

Elvira (pseudònim per preservar l'anonimat de l'entrevistada).

Júlia Sánchez Cid – Som Provisionals.

Christel Keller Garganté – Càtedra UNESCO Dones, Desenvolupament i Cultures de la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya.

Paula Santos – Associació Mujeres Migrantes Diversas.

Aquesta investigació ha estat possible gràcies al finançament de l'Ajuntament de Barcelona pel projecte "Possibilitats de l'economia feminista a la ciutat de Barcelona: de la vida quotidiana a la mesura de govern" i al temps i sabers de les entrevistades.

**Ajuntament
de Barcelona**

Índex

I. Introducció	3
II. Com ens apropem a les pràctiques?	5
III. Punt de partida: idees que ens ajuden a pensar	7
3.1 Fonaments de l'economia feminista	7
3.2 De què parlem, quan parlem de cura?	9
3.3 Mirada feminista antiracista.....	10
3.4 Les cadenes i trames transnacionals de cura	13
IV. Reflexionant sobre les pràctiques	16
4.1. Cura i comunitat	16
4.1.1 Posar la mort al centre	16
4.1.2 L'envelliment.....	19
4.1.3 Entre la comunitat i la política pública	22
4.2. Cura i migració	25
4.2.1 Treballadores de la llar i de la cura	25
4.2.2 Migració, refugi i cura.....	29
4.3. La defensa del territori-casa.....	32
4.3.1 El dret a l'habitatge.	32
4.3.2 Energia i aigua per viure.	35
4.4 Fer economia feminista des de la política municipal	38
4.4.1 Experiències de l'Ajuntament de Barcelona	38
4.4.2 Cap a una nova mesura de govern	40
V. Conclusions	43
VI. Bibliografia	46

I. Introducció

A CooperAcció, hem trobat en l'economia feminista, un racó des d'on pensar i repensar críticament el sistema econòmic que ens organitza la vida i des d'on articular propostes perquè aquesta sigui més habitable. Durant els últims anys, múltiples iniciatives s'han posat en marxa des dels feminismes, l'economia social i solidària i les administracions públiques a la ciutat de Barcelona. En aquesta investigació hem volgut explorar quins límits s'estan trobant, què han aconseguit, per on volen continuar. Mentre no es reconeixin més drets econòmics i socials o es garanteixin els ja existents, moltes propostes ciutadanes intentaran incidir perquè les relacions que travessen la cura no siguin masclistes, racistes, capacitistes i adultistes.

Sens dubte, en el context de pandèmia que vivim, la mirada i anàlisi de l'economia feminista ha demostrat ser més pertinent i urgent que mai. Necessitem parlar del dret a cuidar, el dret a ser cuidada i el dret a no cuidar. Tots aquests són drets reivindicats per part del moviment feminista, però no existeixen al marc normatiu de l'Estat espanyol. Amb la crisi sanitària, de cura i econòmica que ha generat la COVID-19 estem patint les conseqüències de les polítiques neoliberals que han operat de manera generalitzada i han afeblit el sistema de salut pública a l'Estat espanyol i arreu les darreres dècades. La gestió de la crisi s'ha realitzat des de l'antropocentrisme, l'androcentrisme, el racisme institucional i el classisme, posant-se de manifest que els treballs de cura —més importants que mai per sostenir la vida vulnerable davant de la pandèmia— han caigut sobre les mateixes esquenes. A més a més, qui quedava fora del sistema abans de la pandèmia, ha quedat doblement exclosa durant una crisi com aquesta.

Les lectures i pràctiques de l'economia feminista han estat un pilar on aixoplugar-se davant l'embat i ens han permès preguntar-nos si volem continuar sostenint vides a costa d'una explotació d'arrel racista, colonial i patriarcal o, per al contrari, és hora de **col·lectivitzar la cura i posar l'economia al servei de la vida**. L'economia feminista demostra que les xarxes de suport mutu i l'autoorganització feminista i antiracista han estat crucials per cuidar la vida en un moment de retallades de drets i llibertats. En moments de crisi, les pràctiques d'economia feminista són horitzó i enllaç entre comunitats i territoris per altres mons possibles.

A continuació, s'han recollit set propostes de diferents ribes i sentirs que englobem en quatre eixos: **'cura i comunitat'**, **'cura i migració'**, **'defensa del béns comuns i el territori-casa'** i **'l'economia feminista des de la política municipal'**. A 'cura i comunitat' conversem amb Som Provisionals sobre com cuidem la mort, amb Clara Ser Gran sobre altres maneres d'envellir en comunitat i amb la Christel Keller Garganté sobre una organització social de la cura més justa. A 'cura i migració' parlem amb l'Associació de Mujeres Migrantes Diversas sobre el treball de la llar, la cura i les seves cadenes transnacionals, i amb l'Elvira, refugiada nicaragüenca, de la lògica capitalista dels programes d'acollida a persones refugiades. A la 'defensa del territori-casa' aprenem amb l'Aliança contra la Pobresa Energètica i el Sindicat de Llogateres sobre com la mercantilització del dret a l'habitatge, l'aigua i l'energia respon a un accionar heteropatriarcal i racista i, per últim, a 'l'economia feminista des de la política municipal' fem una radiografia de les pràctiques entorn els tres eixos anteriors a l'Ajuntament de Barcelona i proporcionem elements en relació a les mesures de govern.

Totes aquestes propostes aposten per subvertir les lògiques capitalistes heteropatriarcal, racistes, colonials i capacitistes i crear les condicions de possibilitat per a "vides que mereixin ser viscudes". Aquestes han de ser els nostres fars, perquè la 'nova normalitat', després de la pandèmia, no s'assembli gens a l'antiga.

II. Com ens apropem a les pràctiques?

Metodologia de recerca

L'aposta metodològica parteix del feminisme interseccional que navega en l'anàlisi de les diferents opressions i jerarquitzacions socials, específicament, a través del pensament teòric i polític de dones, afrodescendents, lesbianes i indígenes feministes d'Amèrica Llatina i el Carib, amb la intencionalitat de visibilitzar les històries i punts de vista més subalternitzats (Curiel, 2009). En la metodologia s'ha tingut en compte que els coneixements són situats (Harding, 2007; Haraway 1998) i per tant estan influenciats per la experiència i subjectivitat de la investigadora. Alhora, es té en compte que hi ha una geopolítica del coneixement (Dussel, 1997 a Grosfoguel, 2006) determinada per la colonialitat del saber, que ha atorgat valor al coneixement europeu i acadèmic i ha subalternitzat l'epistemologia dels Suds.

Per tot això a la metodologia, entesa com una decisió política, s'han pres les següents decisions:

- **L'elecció de teories feministes.** Com sustenta l'acadèmica i activista lesbofeminista antiracista Ochy Curiel Pichardo, és fonamental no fragmentar opressions. Per tant, optem per la interseccionalitat com a metodologia d'anàlisi i problematitzem les dinàmiques que oprimeixen, més enllà del patriarcat (Curiel, 2015). Les teoritzacions de María Lugones, Natalia Quiroga Díaz, Lorena Cabnal, María Galindo, Ochy Curiel Pichardo, Camila Esguerra Muelle, ens permeten analitzar la imbricació del patriarcat amb el racisme estructural i la colonialitat en el sistema socioeconòmic i en les pràctiques que sorgeixen per subvertir-lo a Barcelona. A més, comptem amb les teoritzacions des de l'Estat espanyol d'Amaia Pérez Orozco, Sílvia L. Gil, Úrsula Santa Cruz Castillo, Arlene Cruz, Sara Cuentas, Paula Santos, Yayo Herrero, Clara Valverde, Sandra Ezguerra i Elba Mansilla que ens possibiliten lectures situades.

- **L'intercanvi de sabers.** El treball de recollir informació de les pràctiques d'economia feminista es planteja des de l'intercanvi de sabers i la sororitat amb totes les entrevistades. En el transcurs de la investigació, en el diàleg i la conversa ens hem interpel·lat, qüestionat i hem construït pensament crític de manera conjunta.
- **La investigació com a eina i aportació** per a la visibilització i pedagogia al voltant de la diversitat de pràctiques i mirades d'economia feminista que tenen lloc a la ciutat de Barcelona. Una eina per fer incidència política cap a les administracions públiques, com ara l'Ajuntament de Barcelona, i per donar peu a construir ponts i aliances entre les diferents iniciatives d'economia feminista de la ciutat i d'altres territoris.
- **Forma part d'un històric i una genealogia de l'economia feminista.** La investigació continua un treball previ de les Escoles Populars d'Economia Feminista organitzades per CooperAcció des del 2016 i inspirades per la *Red Mesoamericana de Resistencia por una Vida Digna* que va acompanyar l'aposta formadora a Catalunya. També se segueix l'estela de 'Cuidar entre Terres: Qui sosté la vida quan les dones migren?', un documental coproduït per CooperAcció i La Directa sobre les cadenes transnacionals de cura i l'extractivisme. Així doncs, la investigació és una passa més en el camí que porta anys teixint-se d'un costat i de l'altre de l'Atlàntic amb un objectiu comú: deconstruir el sistema econòmic capitalista, colonial, racista, cisheteropatriarcal i capacitista i les seves petjades en els nostres cossos i sentirs, i poder pensar en altres mons possibles.

Mètodes

S'han utilitzat dos mètodes de recerca per a la recollida d'informació i la construcció de la investigació. En primer lloc, a través de revisió de dades secundàries, com ara articles acadèmics, informes i documents sobre economia feminista, cura, cadenes i trames transnacionals de cura, teoria feminista decolonial i comunitària, colonialitat del poder, saber, ser i del gènere, i economia feminista i política pública a Barcelona. En segon lloc, s'han realitzat entrevistes semi-estructurades a persones i col·lectives que participen de projectes i iniciatives d'economia feminista o que tenen un discurs i una mirada rellevant. A continuació mostrem les persones que s'han entrevistat:

- Júlia Sánchez Cid, membre de Som Provisionals.
- Innan Urueta i Cristina Nagore, cofundadores de Clara Ser Gran.
- Paula Santos, membre de l'Associació Mujeres Migrantes Diversas.
- Elvira (pseudònim per preservar la identitat de l'entrevistada).
- Marta Ill, Mari Cuello i Tura Tremolera, membres del Sindicat de Llogateres de Barcelona.
- Mònica Guiteras, membre de Aliança contra la Pobresa Energètica.
- Christel Keller Garganté, estudiant predoctoral, membre de la Càtedra UNESCO Dones, Desenvolupament i Cultures de la Universitat de Vic.

III. Punt de partida: idees que ens ajuden a pensar

3.1 Fonaments de l'economia feminista

Curiosament, el terme "economia" té les seves arrels en la paraula grega "oikosnomia" que significa "gestió de la llar", amb la qual cosa sembla que la disciplina hauria d'incloure tota la producció que es realitza a les llars i les comunitats (Carrasco, 2006: 2). No obstant això, des dels seus inicis, el cos central de l'economia ha estat desenvolupat per analitzar la producció capitalista i per deixar de banda els treballs que no es donen a l'esfera mercantil. És a dir, aquells que no reben una valoració monetària.

Al visibilitzar els treballs que cuiden la vida, l'economia feminista ens mostra l'existència d'un conflicte entre el capital i la vida, és a dir, un conflicte entre els processos d'acumulació de capital, de cerca del màxim benefici per part de les grans empreses i la cura quotidiana de la vida. Si bé l'economia marxista havia posat sobre la taula el conflicte entre el capital i el treball, evidenciat en la lluita pel repartiment de la riquesa entre empresaris (que volen augmentar la part d'excedent) i classe treballadora (que volen millorar les seves condicions de vida a través de, per exemple, un augment de salari), l'economia feminista amplia la mirada per incorporar les llars i el medi ambient en aquesta equació. Aquesta mirada ha mostrat com l'economia capitalista, invisibilitzant la cura i el medi ambient, permet obtenir majors beneficis al capital donat que no es fa càrrec de la necessitat de reproducció de les persones i el medi on vivim. És a dir, no es fa càrrec de cuidar la vida ni de com repercuteixen les seves activitats sobre aquesta. Així, la vida es troba contínuament atacada (Pérez Orozco, 2014).

Des de l'economia feminista es denuncia que el paradigma econòmic està construït sobre la invisibilització de les dones, ja que es nega la rellevància econòmica a les esferes que s'associen històricament amb la feminitat i dona tota la centralitat a l'experiència masculina en els mercats. De fet, el sistema gira entorn el subjecte "BBVAH", com l'anomena Amaia Pérez Orozco, l'home blanc, burgès, adult, heterosexual i amb funcionalitat normativa (Pérez Orozco, 2019:39).

Com mostra l'economia feminista, el gènere no és aliè ni previ al sistema econòmic, sinó que es reconstrueix en les interaccions econòmiques i amb institucions socioeconòmiques (Pérez Orozco, 2017). El vincle entre l'economia i els rols de gènere es poden veure reflectits, per exemple, en els següents dos fenòmens: el primer és

l'adhesió dels homes a una idea de masculinitat vinculada al productivisme, per una banda, i l'adhesió de les dones a l'ètica reaccionària de la cura, per l'altra. Els homes es regeixen per una construcció identitària basada en el treball remunerat i autocentrada en ells mateixos, i les dones són construïdes per possibilitar la vida aliena, per desenvolupar els treballs residuals (Pérez Orozco, 2017). El segon és la constitució i estructuració de la divisió sexual del treball. Una divisió sexual del treball que és sistèmica, fruit d'estructures socioeconòmiques i polítiques, molt difícils de negociar i que s'entrecrua amb altres eixos de jerarquització social, per això hi ha divisió racialitzada del treball, que està sexuada, i divisió sexual del treball, que està racialitzada. A més a més, en el repartiments dels treballs, aquells associats a la feminitat sempre tenen menor valor econòmic i, com a conseqüència, menys prestigi social (Pérez Orozco, 2017).

Segons Carole Pateman (1995) en les societats modernes i després de la creació dels Estats, el pacte social entre capital i treball oculta un altre pacte. És el que s'anomena contracte sexual entre homes i dones, que es troba encara avui en dia a la base dels Estats del benestar i que està basat en relacions de poder desiguals entre homes i dones i en la divisió sexual del treball, que atribueix l'aprovisionament de diners als homes i la cura i treballs domèstics a les dones. Aquesta anàlisi disputa la comprensió neoliberal en què només les activitats que es desenvolupen en el mercat i per les quals es paga són importants per a la comprensió de l'economia (Quiroga, 2014).

Les feministes han utilitzat sovint la simbologia d'un iceberg per caracteritzar allò que veu i allò que no veu l'economia ortodoxa: a la part visible es troben els mercats capitalistes que s'associen a la masculinitat blanca i que tenen la lògica de l'acumulació de capital i, a la part invisible, tots aquells treballs que sostenen la vida. Aquests darrers treballs es donen majoritàriament a l'esfera comunitària i domèstica, són feminitzats i sense ells seria impossible mantenir la xarxa de la vida (Pérez Orozco, 2014). El corrent de l'ecofeminisme nodreix aquestes consideracions afegint que en la part invisible i imprescindible també hi ha l'ecodependència i, per tant, descriu com també queden invisibilitzats els béns i serveis que provenen del planeta —béns i serveis limitats i deteriorats— com la terra, l'aigua i l'aire. Sense aquests béns tampoc pot existir la vida ni l'activitat econòmica i, per tant, se sosté una crítica sobre la visió antropocèntrica del capitalisme (Pascual; Herrero, 2010).

El lesbianisme feminista dels anys 70, incloent el feminisme materialista que nasqué a França, ja pren consciència llavors que el sistema socioeconòmic capitalista és heteropatriarcal. Aquest corrent sostingué que l'obligatorietat de la heterosexualitat està lligada a les formes de producció capitalistes que produeixen la segregació per sexe en l'esfera laboral, assignant a les dones posicions menys valorades en la divisió del treball i vinculant-les a la llar (Curiel, 2013). El règim heterosexual és, per tant, un dels mecanismes que garanteixen aquesta estructura binària en la que se subjugua la classe

social de les dones, a la classe socials dels homes (Ochy, 2013). En definitiva, evidenciaven com els models familiars també es construeixen històricament en relació al funcionament econòmic dominant.

Alhora, el capitalisme s'insereix i sosté una jerarquia racial colonial, ja que s'ha constituït i es manté per mitjà de la colonització de les dones, dels pobles estrangers (ex)colonitzats per Europa, de les seves terres i de la naturalesa (Shiva i Mies, 1997). És el que s'ha anomenat com acumulació del capital per despossessió. Aquesta jerarquia es tradueix en la divisió sexual, racial i internacional del treball que distribueix els treballs entre països del Nord i del Sud global de manera desigual i seguint patrons empobridors i extractivistes al Sud per part del Nord (Galindo, 2015).

En resum, el sistema socioeconòmic és capitalista neoliberal, racista, colonial, heteropatriarcal i capacitista. Pel capital sempre hi ha vides que no són rendibles, que sobren, les vides de les persones malaltes, les que no poden produir, les que no aporten al sistema mercantil, potenciant relacions de poder i conflictes socials (Pérez Orozco, 2014; Valverde, 2015).

3.2 De què parlem, quan parlem de cura?

Una de les apostes teòriques fonamentals de l'economia feminista ha estat desemmascarar la invisibilització i infravaloració dels treballs de cura. Quotidianament, anomenem cura a totes aquelles activitats i tasques que tradicionalment han estat realitzades, d'una manera molt naturalitzada, per les dones al si de les llars i les comunitats. A vegades és difícil de localitzar de quines tasques específiques ens estem referint. De fet, Pérez Orozco argumenta que la invisibilitat no es deu només a que no es paguen o no es mesuren, sinó que hi ha altres carències al voltant de la definició d'aquests treballs que conflueixen perquè mai es parli d'aquests en la discussió pública i política, perquè ni tan sol tinguem noms i conceptes per definir-los, ni tampoc tinguem un sistema de reconeixement dels sabers relacionats amb aquestes tasques. Sovint els sectors laborals feminitzats no estan vinculats amb competències del sistema educatiu, per exemple.

Les economistes feministes van més enllà de la llar per entendre que la cura és la “gestió i manteniment quotidià de la vida i de la salut, la necessitat més bàsica i diària que permet la sostenibilitat de la vida. Presenta una doble dimensió “material”, corporal —realitzar feines concretes (...) com atendre els cossos i les seves necessitats fisiològiques— i “inmaterial”, afectiu-relacional —relativa al benestar emocional” (Pérez Orozco, 2005: 10). Parlar de cura és parlar de l'atenció als cossos vulnerables.

L'acadèmica Camila Esguerra, afegeix que la cura al·ludeix “invariablement als sistemes de relacions micro, meso i geopolítiques que impliquen inversió de recursos materials, simbòlics i emocionals necessaris per al manteniment de la vida i per a la reproducció social, és a dir, per garantir la perpetuació física, material i simbòlica d'una societat” (Esguerra Muelle, 2020: 115). Amb cura, podem estar parlant de la cura pel medi ambient, el territori, la cura per les persones i dels animals. Per tant, són al cor del sosteniment de la xarxa de la vida.

Una vegada definit i reflexionat què és la cura de la vida, apareixen els conceptes d'organització social de la cura, socialització de la cura i el de corresponsabilitat. Aquests conceptes ens porten a analitzar i comprendre com s'interrelacionen les famílies, l'Estat, el mercat i les organitzacions comunitàries a l'hora de repartir les responsabilitats de cura. Aquesta noció és fonamental per comprendre qui s'està fent càrrec. En la nostra societat, i com hem anat argumentant, la cura recau majoritàriament en la llar i dins d'aquestes, en les dones (L. Gil & P. Orozco, 2011).

Les investigadores Sandra Ezquerra i Elba Mansilla, autores de l'estudi *Economia de la cura i política municipal: cap a una democratització de la cura a la ciutat de Barcelona* analitzen l'organització social de la cura a la ciutat i diagnostiquen que a Barcelona es dona una divisió sexual, racial i socioeconòmica en la realització i recepció de cura (Ezquerra & Mansilla, 2018). Aquesta divisió sexual i racial del treball en l'organització social de la cura es basa en els estereotips i imaginaris de gènere i/o racials que promouen que la cura sigui proveïda majoritàriament per dones i per persones —dones també, la majoria de les vegades— d'origen migrant (ibid.). Així doncs, a l'Estat espanyol, la invisibilitat és un mecanisme que opera severament a través de la llei d'estrangeria i el discriminatori règim especial que afecta a les més de 600.000 treballadores de la llar i la cura migrants (L. Gil & P. Orozco, 2011).

Un altre cas clar d'invisibilitat és el treball de les dones camperoles, on es produeix la intersecció del menyspreu dels treballs fets per dones, de l'agricultura camperola (en la qual no funcionen els paradigmes de desenvolupament lligats a la industrialització de la feina en el camp) i el tractament de l'alimentació com una mercaderia i no com un dret (ibid.).

3.3 Mirada feminista antiracista

Ni l'economia feminista ni l'economia de la cura són completes sinó tenim una mirada feminista antiracista. Aquest prisma ens permet analitzar la imbricació del patriarcat amb el racisme estructural i la colonialitat del poder, saber, ser i del gènere, en el sistema socioeconòmic i en les pràctiques que sorgeixen per subvertir-lo a Barcelona.

Parlem de **colonialitat del poder** per anomenar el procés que va esdevenir després de la colonització d'Amèrica per part d'Espanya (Quijano, 2000 a Lugones, 2008). És aquell

procés d'estructuració del món modern/colonial que articula llocs perifèrics en la divisió internacional de la feina amb la jerarquia global racial/ètnica i, posteriorment, la inscripció de les persones migrants de l'anomenat Sud Global en la jerarquia racial/ètnica de les ciutats globals metropolitanes del Nord Global (Grosfoguel, 2006).

La colonialitat dibuixa un mapa de divisió del treball, tant a nivell racial com a nivell geogràfic. La colonialitat del treball consisteix, doncs, en l'entrecruament del treball i la raça, a nivell internacional, a l'interior dels països d'Amèrica Llatina i també en les dinàmiques laborals de les capitals del Nord Global, on arriba la migració (Quijano, 2000 a Lugones, 2008). Les teories decolonials vinculen totes aquestes condicions al «projecte modernitzador», com l'anomena l'antropòleg Arturo Escobar. Aquest projecte modernitzador ha consistit en un conjunt de forces culturals modernes europees, incloent concepcions de l'economia, el desenvolupament, el progrés i el creixement, que es van imposar en la colonització i que continua operant a través de formes d'interacció permanents (Escobar, 2010). Les visions europees sobre el desenvolupament, per exemple, són universalment acceptades i mantenen subordinats els sabers i pràctiques del Sud Global, tot i haver-se evidenciat que estan en crisi, que no són sostenibles i que només beneficien a una petita part de la població ubicada a les elits i al Nord Global (Ibid.).

De fet, com argumenta l'economista feminista Natalia Quiroga Díaz, el sistema modern colonial, herència del colonialisme, i el model de desenvolupament extractivista al qual està sotmès el Sud Global, permeten l'existència dels Estats del benestar al Nord Global (Quiroga, 2014). Quiroga sosté que les relacions de centre-perifèria establertes amb els mal anomenats països en desenvolupament, van garantir una extracció històrica de recursos configurada en una relació de modernitat i colonialitat, i han contribuït al fet que es puguin finançar drets socials i econòmics als treballadors i treballadores dels països industrialitzats, mentre es sostenen relacions colonials o de colonialitat a Àfrica, Àsia i Amèrica Llatina. Segons Quiroga, la relació entre economia i modernitat va constituir una comprensió d'allò econòmic que va subalternitzar activament la contribució de les dones (Ibid.).

Un exemple paradigmàtic és la migració femenina de les (ex)colònies a l'Estat espanyol de les últimes dècades. Dones sovint de zones rurals que, sense l'oportunitat de trobar feines als mateixos centres urbans dels seus països —per les mateixes dinàmiques colonials, racistes i classistes— es veuen forçades a migrar a Espanya. Certament, l'eix colonial que ha diferenciat entre europeus/euroamericans i no europeus, i les relacions d'explotació (entre el capital i el treball) i les relacions de dominació (entre els Estats metropolitans i perifèrics) hi juguen un paper important. Tanmateix, el feminisme decolonial argumenta que aquesta migració feminitzada i la posterior realitat a l'Estat espanyol no es pot entendre només a través d'aquests dos eixos. Cal incloure un nou factor a la matriu: la **colonialitat del gènere** i l'heteropatriarcat. En efecte, Maria

Lugones teoritza sobre la colonialitat del gènere i «el sistema modern-colonial de gènere» com anomena ella a la matriu de poder que opera sobre les relacions de gènere als territoris colonitzats (Lugones, 2008: 77). Lugones especifica que “el dimorfisme biològic, la dicotomia home/dona, l'heterosexualitat i el patriarcat estan inscrits en el significat mateix del gènere que es va imposar amb la colonització europea i que s'ha reforçat fins a l'actualitat” (Lugones, 2008: 78).

Complementa aquesta tesi la feminista comunitària Lorena Cabnal, que sosté que a Abya Yala (actual territori d'Amèrica Llatina) existia el patriarcat originari ancestral amb anterioritat de la colonització però aquest es va enfortir i es va modificar amb la imposició del patriarcat occidental. És el que Cabnal anomena 'l'entroncament patriarcal' (Cabnal, 2018: 121), el procés pel qual l'ordre patriarcal originari s'uneix al racisme, capitalisme, neoliberalisme, la globalització, etc., i es revitalitza com un sistema universal d'opressió (Cabnal, 2018). Així doncs, és a través de la colonització que les dones d'Abya Yala pateixen un procés dual: d'inferiorització racial i de subordinació de gènere. La inferiorització racial es va imposar a través de la colonialitat del poder, l'objectiu del qual era jerarquitzar les poblacions a través de la ficció de "raça". Així mateix, al seu torn, la colonialitat del poder va jerarquitzar a través del gènere i va inferioritzar les dones colonitzades (Lugones, 2008: 98).

Seguint el fil de Lugones i Cabnal, l'activista anarcofeminista Maria Galindo argumenta que amb el colonialisme es construeix una jerarquia racialitzada d'homes i de dones. Aquesta matriu estructura totes les relacions socials i perviu fins avui dia (Galindo, 2015). La teorització de Galindo sobre la jerarquia racial sexual esdevé fonamental per comprendre el lloc de les dones indígenes, afrodescendents, mestisses i rurals en les seves societats d'origen i d'acollida com a migrants a les capitals del Sud i del Nord, i és fonamental per entendre les causes de les migracions, la destinació d'aquestes, les lleis d'estrangeria que regeixen en els països del Nord, i el racisme i masclisme estructural i institucional existent a l'Estat espanyol que sostenen el sistema socioeconòmic actual.

Com apunta la psicòloga Úrsula Santa Cruz, en el cas de les dones migrants racialitzades a l'Estat espanyol, és insostenible la teoria de l'opressió basada en la idea de diferència sexual (com a ficció reguladora i productora de materialitat) ja que no opera de forma separada i està irremediament co-constituïda dins de la matriu de poder que és colonial, i per tant, racista i capitalista (Santa Cruz, 2017). Segons Santa Cruz, només partint d'aquesta matriu de poder colonial és possible entendre la subordinació i l'exclusió de les dones indígenes, negres, lesbianes i trans que han migrat i viuen als països del Nord, i la inoperància de les polítiques públiques de migració, interculturalitat i gènere que tenen un biaix etnocèntric del feminisme blanc hegemònic (Santa Cruz, 2017).

L'anàlisi feminista decolonial situa el treball de la llar i de la cura en els llegats produïts pel sistema civilitzador modern colonial (Cuentas, Cruz, Santos, 2020). Segons Sara

Cuentas, Arlene Cruz i Paula Santos, autores de l'estudi *Cuidar para sostener la vida*, des de la colonialitat del saber s'ha desnaturalitzat el treball de cura sense reconèixer-lo com a part inherent de la comunitat humana, relegant la seva inherència només a una part de la humanitat, a les dones en relació a la reproducció; quan en realitat es tracta de preservar i protegir l'entorn vital. Les investigadores sostenen que les condicions socials, ètiques i polítiques que fan que una vida sigui digna de ser viscuda van més enllà de la cura de la vida humana, implica evitar models de desenvolupament depredadors extractivistes, energètics, d'agronegocis, tecnològics, armamentístics, farmacèutics, financers, etc. (Cuentas, Cruz, Santos, 2020).

Definitivament, les teoritzacions de les acadèmiques i activistes feministes decolonials i comunitàries són portes d'entrada per entendre el rol de les dones migrants treballadores de la llar i de la cura a la ex metròpoli, i el sistèmic racisme patriarcal i patriarcat racista que envolta les normes socials i el marc legislatiu existent. Així doncs, la mirada feminista decolonial, antiracista i comunitària estableix horitzons de transformació profunda envers el valor que li donem a la cura de la vida.

3.4 Les cadenes i trames transnacionals de cura

Seguint l'aproximació feminista i antiracista a les tesis i horitzons que dibuixa l'economia feminista entorn la cura, tractarem de traçar el paper que té la cura en la divisió internacional del treball, seguint la petjada del colonialisme heteropatriarcal i racista, i el seu rol en la construcció de l'Estat del benestar al nostre context.

La organització social de la cura pot adoptar una dimensió transnacional quan part de la demanda de cura és atesa per persones treballadores migrants, com passa a Barcelona, Catalunya i Espanya. En el context de la globalització, s'ha originat una crisi de la cura als països del Nord Global. A Espanya, la crisi de la cura (L. Gil & P. Orozco, 2011) s'agreuja en les últimes dècades, quan els rols i posicions de part de les dones s'han transformat i el seu treball remunerat ha impossibilitat la cura i treball domèstic que portaven fent històricament. A més, la incorporació dels homes al treball domèstic i de cura no remunerat ha estat escassa, i les xarxes de cura comunitàries s'han anat esvaint amb les estructures urbanes i el model individualista de la gestió de la quotidianitat (L. Gil & P. Orozco, 2011). A nivell demogràfic, ha augmentat l'esperança de vida i amb això més població amb capacitats diverses en la vellesa i més persones grans dependents (Ibid.). En conjunt, apareix un desequilibri entre les necessitats de cura i les possibilitats de proporcionar-les, i es produeix una externalització i/o mercantilització de gran part del treball que abans cobrien gratuïtament les dones a les llars (Esguerra et al. 2018). D'aquí sorgeixen dues classes socials: una que pot comprar cura i una altra que les ha de vendre (L. Gil & P. Orozco, 2011: 152). La que ha de vendre sol ser primer dones

migrants de les zones rurals i més tard dones migrants de les ex-colònies espanyoles i altres països del Sud Global.

L'Institut Nacional de Estadística xifra en 580.000 persones com empleades de personal domèstic en l'últim trimestre de 2019 (INE, 2019), només 200.000 estarien treballant sense contracte i entorn al 60% són d'origen estranger (Reguero, 2020). Malgrat parlar de xifres molt altes, una sèrie de mecanismes simbòlics i materials operen perquè el sector i els seus drets siguin invisibles. La confluència de la Llei d'Estrangeria i el discriminatori Règim Especial d'ocupació de la llar és un mecanisme legal per relegar la cura a l'invisibilitat (Pérez Orozco, 2014). La invisibilitat s'articula en la falta de remuneració associada a l'activitat, el no reconeixement de la seva contribució al conjunt social i, com a conseqüència, la no garantia dels drets socials en el marc de l'Estat del benestar (Pérez Orozco, 2014). També s'evidencia en la manca de regulació col·lectiva per definir les condicions laborals: delimitació de les tasques, temps de descans, horaris, malalties professionals, riscos laborals, dret a l'atur, vacances o permisos de maternitat etc. (Pérez Orozco, 2014).

Aquest procés està estretament vinculat a la feminització de les migracions, al generar fonts d'ocupació creixentment ocupades per les que venen d'altres països, els quals pateixen, com a conseqüència, una 'fuga de cura' al deixar una xarxa familiar, afectiva i territorial sense cura (Esguerra et al. 2018). A aquest complex entramat de fluxos locals i globals de treballs de cura destinats a cobrir principalment la demanda de cura de zones urbanes i de països del Nord Global se li ha anomenat cadenes transnacionals de cura (Hochschild, 2001 a Esguerra Muelle et al. 2018). Les cadenes es formen quan dones camperoles migren a les ciutats per incorporar-se al precari mercat del treball domèstic i de cura i, alhora, aquestes o altres dones de països del Sud migren a països del Nord amb la mateixa intenció (Esguerra Muelle et al. 2018).

Les cadenes tenen dimensions transnacionals perquè es creen xarxes transnacionals de llars i famílies on es transfereixen treballs de cura a causa de la migració de dones o persones feminitzades (persones trans, travestis, no binàries). Aquestes dones tenen rols de cura en el seu territori d'origen i quan migren arriben a treballar al sector de la feina domèstica, ja que és l'únic que les rep sense documentació i les accepta per la seva condició de gènere (Esguerra, 2019; L. Gil & P. Orozco, 2011; Cuentas, Cruz, Santos, 2020). Al seu torn, elles segueixen cuidant a les seves pròpies famílies i al territori, enviant remeses, sostenint emocionalment, seguint l'educació i la transferència cultural i ancestral de costums i valors als seus fills i filles, continuant lluites de defensa del seu territori, etc.

Les cadenes globals de cura operen en una lògica de divisió sexual, racial i internacional de la feina que ve ordenada per la jerarquia racial colonial i la colonialitat del gènere (Lugones, 2007; Esguerra Muelle, 2018), dinàmiques de les quals fan que aquest fenomen romangui en el temps. Precisament, per comprendre el complex funcionament

d'aquestes cadenes, l'acadèmica Camila Esguerra Muelle encunya el concepte de 'trames transnacionals de cura' (Esguerra Muelle, 2019: 2). L'acadèmica argumenta que cal entendre que les cadenes transnacionals de cura romanen i són sostingudes per “unes trames d'infraestructura social, econòmica, política i fins i tot policial i militar, que es posen en marxa per mantenir un règim transnacionalitzat de la cura que explota a les dones migrants, i que es construeix sobre la necessitat o desig de migració de dones i persones feminitzades del Sud Global” (Esguerra Muelle, 2019: 2). Esguerra Muelle assenyala que les trames garanteixen el manteniment de la vida que beneficia la producció i reproducció material i simbòlica moderna capitalista i —de forma encara no reconeguda— el manteniment de la vida a les (ex)metròpolis del sistema colonial global a costa de persones migrants. Alhora, fan invisibles la fuga de cura al Sud Global, la pèrdua d'uns coneixements, d'un capital cultural i de cura que crea un dèficit de cura i va en detriment de la ruralitat. De fet, no es contempla en els comptes nacionals, ni com a pèrdua o fuga (al Sud) ni com a plusvàlua (al Nord). El treball domèstic i de cura sol donar-se en la informalitat o en l'economia submergida i, com a conseqüència, tampoc es contempla en els comptes de les economies nacionals (Esguerra Muelle, 2019). Segons Esguerra Muelle, en les últimes dècades, s'ha desenvolupat una estratègia transnacional a través del *Complex Industrial Fronterer*, que forma part del contínuum colonial i que assegura la permanència dels dispositius necropolítics de gènere i sexualitat, de subjugació, subordinació, subalternització i eliminació de dones i persones feminitzades, i per descomptat del seu lloc com a ‘carn migratòria i múscul de la cura’ (Esguerra Muelle, 2020: 116).

En resum, la colonialitat del gènere i la jerarquia racial opera com a teló de fons i possibilitador de les trames transnacionals de cura.

IV. Reflexionant sobre les pràctiques

4.1. Cura i comunitat

Les tres mirades que es presenten a continuació pretenen transformar les relacions que travessen la cura perquè no siguin colonials, racistes, masclistes, capacitistes i adultocèntriques. Són tres propostes que repensen com s'estan satisfent la cura al llarg de la vida i al final de la vida, i plantegen models d'organització social de la cura més justos i equitatius.

4.1.1 Posar la mort al centre

Som Provisionals és un col·lectiu de tres persones que té tan sols un any de vida i que aposta per polititzar aquells malestans al voltant de la gestió del dol i de la mort a Occident, des dels coneixements situats. Segons Júlia Sánchez Cid, membre del col·lectiu, a Occident hi ha una cultura dominant que educa en el tabú vers la mort i això té unes repercussions. No és una cosa aïllada del sistema econòmic, sinó que té a veure amb la ideologia del sistema econòmic.

Crítiques al sistema capitalista

A l'Estat espanyol, Som Provisionals identifica dues característiques que envolten les vivències entorn la mort i el dol i que estan travessades pel sistema capitalista. En primer lloc, argumenten que el capitalisme ens fa creure que som ésser infinits i il·limitats per poder-nos explotar, com fa amb la natura. El capitalisme i la seva visió sobre la infinitud i l'explotació es tradueix en que pensem que sempre hem de ser actives i productives. La nostra vàlua passa pel que valora el sistema capitalista: la productivitat. El concepte de **necropolítica**, utilitzat per Clara Valverde, és la política del neoliberalisme que consisteix en decidir qui viu i quins cossos es deixen morir. Per a Valverde, els cossos que no són rendibles pel sistema són les persones grans, les persones empobrides, les persones migrants (Valverde, 2015). La necropolítica opera a través de les polítiques del Fons Monetari Internacional, de fronteres, retallades de la

sanitat pública, etc. Així doncs, el sistema capitalista ens fa creure que és un fracàs morir o estar malalta, perquè deixem de ser productives.

En segon lloc, hi ha una privatització i individualització d'aquesta capa de la vida. La gent es mor als hospitals o a casa, de manera quasi silenciosa, no se'n parla, no es publica qui mor sobretot a les ciutats. És invisible. A les ciutats d'Occident la mort es viu molt individualment, les arquitectures, els cementiris estan fora de les ciutats, en llocs apartats. Les persones moribundes tampoc són visibles. Així doncs, el col·lectiu sosté que el capitalisme ens ha alienat i ens ha tret tots els rituals.

“Una manera de destruir una comunitat és treure-li els rituals. Quan mor una persona estimada o quan mor una persona que és un símbol per a la societat on viu, la gent s'ajunta, s'acomiada, plora, riu, es genera un sentiment comú, comunitat, empatia” comenta Sánchez Cid. Per tant, els rituals en la mort enforteixen i creen vincle, com passa amb altres rituals com amb els naixements. Tanmateix, els rituals s'han mercantilitzat, s'han convertit en un negoci i s'han individualitzat, el dol es viu de manera individualitzada i se sol patologitzar.

Des de l'economia feminista també ens sorgeixen preguntes sobre com cuidar la mort, qui s'està morint i de quina manera estem cuidant el final de la vida i Som Provisionals formula respostes clares: qui es preocupa menys per la cura al final de la vida són les persones més privilegiades econòmicament, per nacionalitat i gènere, i qui cuida aquest final de vida són definitivament les dones i sovint dones migrants, triplement precaritzades.

Necessitats i desitjos

Som Provisionals entén que fer un dol, morir d'una manera desitjada, acomiadar-nos bé, són necessitats i que, cuidar tot això en comunitat amb la gent i la natura, és una part important de l'economia feminista. Identifiquen també un buit en la sobirania sobre el propi cos en el moment de la mort, així com la necessitat d'estar acompanyada en el dol. “Quan estàs passant un dol viu moments d'aprenentatge molt gran, entenem que morirem, que som natura, que som cíclics i necessitem fer comunitat” comenta. Pel col·lectiu, sens dubte hi ha la necessitat d'entendre la mort de manera diferent. “Si tenim consciència de que en qualsevol moment podem morir, sense por i sense pànic, potser voldríem viure d'una altra manera. Si visquéssim la mort diferent, viuríem diferent”, explica Sánchez Cid.

En definitiva, plantejar altres maneres de viure i viure la mort i col·lectivitzar les experiències és un dels objectius de Som Provisionals. El col·lectiu busca que la gent tingui la informació per a poder decidir com vol fer les coses, autogestionar-se, en la mesura que sigui possible, la mort, i que s'apoderin d'aquest tema amb coneixement i es trenqui el tabú vers la mort. A futur, els hi agradaria ser un moviment, canviar lleis i transformar el sector funerari.

Materialitzar el discurs i caminar cap els objectius

Som Provisionals fa tasques d'investigació, divulgació i intercanvi de sabers al voltant de la mort en espais de trobada on es polititza el tema. Sobretot participen a nivell veïnal i comunitari, plantejant la mort i el dol des de la crítica cultural i econòmica. Aquest factor impulsa a les persones a reconèixer aquests aspectes i a ser crítiques amb les seves pròpies vivències, a reconèixer emocions i vincular-les amb els aspectes culturals. Moltes persones senten els abusos durant el procés de la vetlla i l'enterrament per part dels serveis funeraris i en aquest espai es facilita la informació sobre els drets que tenim en un moment de molta vulnerabilitat. Sens dubte generen pensament crític i coneixement i obren un espai de comunicació.

Certament, els espais permesos socialment per parlar del dol i la mort són la teràpia o bé en cercles molt propers. Molts cops, és tan tabú que ni es parla en cercles propers i és més fàcil fer-ho en un entorn amb persones desconegudes.

El dol i la mort en temps de pandèmia

Des del punt de vista de Som Provisionals, la pandèmia ha posat la mort al centre de moltes converses, se n'ha parlat més que mai i això ha permès evidenciar i treure a la llum els aspectes que sovint analitzen des del col·lectiu.

“En la cultura occidental, on la mort és un tabú i se'ns ensenya que la mort massiva passa a altres països o li passa a altra gent, amb el coronavirus, això s'ha trencat i ha quedat evidenciat que nosaltres ens morim i que la mort ens toca a nosaltres també” constata Sánchez Cid. Així doncs, de cop, la mort ha estat més propera, ha estat possible morir i, per tant, la idea d'infinitud es va trencar i ens sentíem vulnerables. Inclús, donada la saturació dels hospitals, s'ha tingut el debat de “a qui deixarem morir als hospitals? A la gent gran?”, preguntes que pel col·lectiu són clau per entendre críticament quina importància li donem a certes vides. Alhora, Sánchez Cid remarca que durant la pandèmia els abusos de les funeràries han estat escandalosos fins al punt que la Generalitat de Catalunya va treure un decret estipulant un preu unitari del servei bàsic complet. Aquest preu unitari, uns 2400€, servia per evitar que les funeràries cobressin més pel servei bàsic. La mitjana a l'Estat espanyol abans de la pandèmia era de 3500 € i a Barcelona de 6000€, i durant la pandèmia les funeràries grans van incrementar els preus, malgrat no proporcionar tots els serveis.

No és un secret que no s'ha cuidat la mort. Les persones malaltes han mort soles a l'hospital i això ha comportat seqüeles importants per les famílies i entorns més propers. “La desaparició del ritual de comiat en comunitat per motius de bioseguretat mostra que com a societat no estàvem preparades ni pensàvem que era prioritari que aquestes experiències es cuidessin” comenta l'entrevistada. Malgrat que les circumstàncies han estat molt complicades, aquest és un aspecte de la salut pública que s'ha descuidat i no és casual. Segons Sánchez Cid, el concepte de salut s'ha de revisar perquè les persones que no han pogut acompanyar i acomiadar als ésser estimats que han mort, que no han

pogut veure el seu cos i no han tingut l'espai per fer el ritual, poden tenir molta dificultat per fer el dol i podran viure dols traumàtics. Alhora, les persones que no han mort i que han sobreviscut a la malaltia, han pogut tenir experiències molt fortes i això també tindrà seqüeles en la salut si no es cuida aquesta recuperació.

En definitiva, pel col·lectiu aquesta crisi ha estat també una oportunitat per evidenciar les coses que no estan funcionant com ara que retallar en sanitat porta mort i que cal regular els preus dels serveis funeraris. “Per a la mort és una oportunitat perquè se n'està parlant i definitivament, necessitem posar la mort al centre per viure millor” conclou Sánchez Cid.

4.1.2 L'envelliment

Clara Ser Gran – una mirada transformadora de l'envelliment

Les fundadores de Clara Ser Gran expliquen que la cooperativa neix de l'amor, de l'amistat entre elles dues, l'Innan Urueta i la Cristina Nagore. Eren companyes de feina a la residència on treballaven i on van veure que hi havia una necessitat molt important de repensar el sector. A partir d'aquesta necessitat van decidir engregar una iniciativa per construir una nova mirada cap a l'envelliment i el sistema de cura cap a les persones grans: la cooperativa de cura Clara Ser Gran.

Crítiques al model hegemònic d'atenció de cura a la vellesa

L'anàlisi que fa Clara Ser Gran és que el sistema actual d'atenció a la vellesa està definit pel capitalisme i està caracteritzat pel següents factors. Generalment es respon a les necessitats de cura en la gent gran a través del model residencial però aquest té molts límits i no s'adequa a la diversitat de realitats i necessitats vitals de les persones que hi són. A les residències hi ha persones grans que podrien estar a casa seva amb un altre tipus de suport. Per la cooperativa, les persones grans han de decidir on viure, hi ha d'haver un ventall d'opcions per quan una persona és gran i té unes dependències. És també un model edatista, discriminatori amb les persones grans, és un **'model gerontofòbic'**. El capitalisme ha impossibilitat que ens identifiquem amb el nostre propi envelliment, ja que estem és un sistema individualista i consumista que ha demonitzat l'envelliment i ser vell o vella. Efectivament, la gent gran consumeix menys i, per tant, deixa de ser rendible pel sistema. Tota aquesta maquinària de rebuig a la vellesa té com a conseqüència que no es planifiquin ni es democratitzin la cura en aquesta etapa de la vida.

Alhora, és un model, sens dubte, molt feminitzat i precaritzat. És un model que, en l'àmbit de la cura familiar, funciona a costa de les familiars dones —filles, esposes— i on els homes no s'hi han incorporat, comenten les fundadores. Per tant, opera la matriu heterosexual, constituïda per l'ètica productivista pels homes i l'ètica reaccionària de la

cura per les dones, i la conseqüent divisió sexual del treball (Pérez Orozco, 2017) basada en la tesi que les dones són aquelles persones que estan programades genèticament per donar cura. En aquesta línia, és un model classista i racista que intercanvia el gènere femení, la dona de l'Estat espanyol que s'ha incorporat en el mercat del treball, per persones del Sud —mal anomenat del Sud— que supleixen aquest buit de cura i això crea dues classes socials: les que poden comprar cura i les que les venen (Orozco & Gil, 2011).

El fet que els serveis de cura s'hagin mercantilitzat implica que les persones poden envellir en funció de la seva capacitat adquisitiva i classe social, i aquesta mercantilització es basa en l'economia extractivista que expulsa moltes dones dels seus països. Aquestes dones poden ser advocades, administratives, qualsevol professió i quan arriben a l'Estat espanyol només són percebudes com a cuidadores i passen a formar part de cadenes transnacionals de cura (Esguerra Muelle, 2020). Així doncs, la divisió sexual s'amplia amb l'eix raça i origen, articulada també en estereotips i altres dispositius culturals d'arrel colonial (Esguerra Muelle, 2020; Cuentas, Cruz, Santos, 2020) que sostenen que les dones migrants són especialment bones en la cura. Aquesta divisió sexual i racial del treball essencialista oculta la complexitat de les tasques de cura adreçades a l'envelliment, l'atenció a dependències, demències, etc., que requereixen d'una formació específica, sense la qual es generen perjudicis en la salut de les treballadores.

És també un model basat en el lucre, ja que l'envelliment està considerat un nínxol de mercat. Les residències estan gestionades per empreses que no són de l'àmbit, que molts cops són de l'àmbit de la construcció i que les gestionen com qualsevol fàbrica de sistema fordista. Funciona com una cadena de muntatge i a l'interior és una institució totalitària que busca tenir el major benefici econòmic en detriment de materials, àpats i altres aspectes imprescindibles. Moltes de les places públiques estan també en mans d'aquestes grans empreses privades.

Necessitats i desitjos

Clara Ser Gran respon a la necessitat d'un sistema de proveïment de cura que, per una banda, respecti les decisions de la gent gran i treballi de forma comunitària i, per l'altra, respecti els drets de les treballadores proveïdores de cura.

Una nova mirada sobre la vellesa

Per Clara Ser Gran la cura és un bé comú, és a dir, tothom és o ha sigut cuidat i tothom és cuidador. L'aposta és gestionar la cura d'una manera que no sigui un fet privat, treballar cap a la corresponsabilitat i adoptar una mirada més comunitària. Entendre que les persones grans són responsabilitat de tots i totes, que és un problema conjunt i les solucions han de ser conjuntes i igualitàries. La cooperativa també proposa ser gerontofílics, és a dir, començar a treballar aquesta altra part de la vida que no planifiquem i que no considerem una part important i són 25-30 anys de la nostra vida. Decidir com envellir, amb qui volem viure, com volem morir, com volem que ens cuidin.

El sistema de cura hauria de donar suport a aquesta capacitat de decisió de la persona gran i que això tampoc sigui a costa de les llibertats i drets d'altres persones com poden ser les dones cuidadores d'un familiar, o dones i persones migrants que treballen en el sector de la cura. Per això, és important desmedicalitzar aquesta etapa de la vida, evitar l'entorn hospitalari. Entendre la salut com una realitat més psicosocial, no únicament com l'absència de malaltia.

Per últim, per Clara Ser Gran és imprescindible una economia de la cura que no es basi únicament en el lucre. En aquesta línia, és molt important l'eliminació dels estereotips patriarcals i racistes, i promoure el consum de cura responsable lluitant pels drets laborals en el sector de la cura, així com treballar en la intercooperació entre serveis i entitats que tenen una lògica semblant, per poder oferir serveis i entorns adequats.

Apostes de Clara Ser Gran

Cuidar a qui cuida. La cura és un fet molt complex i les persones que cuiden han de ser acompanyades, ja siguin cuidadores familiars, siguin persones remunerades, d'un Servei d'Ajuda Domiciliària (SAD) o d'una residència. Per tant, s'han de generar espais de suport, de formació i d'acompanyament. Quant a les persones que requereixen cura, les enquestes oficials diuen que la gent gran vol envellir a casa, vol estar a la seva comunitat i al seu entorn, no vol anar a residències. A partir d'això, és important respectar el que diu la gent gran i treballar cap a un servei d'ajuda domiciliària molt més integral, molt més proper al territori. La solució no pot ser la institucionalització de les persones perquè quan una persona gran entra en un centre, la persona ho perd tot, la casa, el barri, les seves persones de referència.

Davant de la desaparició de les persones grans en l'espai públic és vital adaptar l'entorn urbà per fer possible l'envelliment a l'espai públic. A la ciutat de Barcelona encara tenim molts llocs amb problemes d'accessibilitat, de seguretat, on les persones no s'atreveixen a sortir al carrer perquè la vorera no està bé, perquè no hi ha bancs, perquè els patinets causen inseguretat, etc. Les persones grans han d'estar a l'espai públic, una reivindicació que també fa el col·lectiu Som Provisionals. L'estimulació ha de ser sortir al carrer, comprar el pa, seure al banc, conversar amb l'amiga de tota la vida, reconèixer el teu barri.

Límits

Per una banda, hi ha força barreres per poder ampliar l'activitat de les cooperatives del sector de cura. Molts cops es queden fora de processos de licitació per la manera que estan construïts, ja que les úniques que s'hi poden presentar són les grans empreses. Aleshores, cal voluntat pública de transformar, de fer les coses d'una altra de manera que impliqui canviar les regles del joc, que facilitin el canvi de model de la mà de les cooperatives i no de les grans empreses. Per una altra, hi ha reptes entorn les barreres d'accés a sistemes de cura més justos i respectuosos amb la manera de viure la vellesa de cadascú. El co-habitatge, un model habitacional que aposta per la convivència en la vellesa amb uns serveis comunitaris, per exemple, únicament és viable per a les

persones que tenen diners, aleshores s'ha de procurar construir un model que sigui igualitari per a totes les persones i que doni possibilitats a totes les persones, independentment de la classe social.

Context pandèmia

Per les fundadores de Clara Soc Gran, la crisi de la COVID-19, ha evidenciat més que mai la importància de repensar les residències i la cura al final de la vida. Cal una altra mirada, que posi al centre les necessitats de les persones grans.

Un altre tema que preocupa a les fundadores de Clara Ser Gran és que en la conjuntura de la COVID-19, on s'ha posat l'accent en les residències, no s'ha pres cap decisió vers la Llei d'Estrangeria que obliga a estar tres anys en una irregularitat administrativa per a moltes de les treballadores de la cura. Segons elles, la COVID-19 ha revelat i ha visibilitzat que si no planifiquem, si no ens organitzem, si no decidim aquesta part, no serem sobiranes de les nostres cura. Per tant, s'ha de reformular el tema residencial, reinventar-lo i sobretot treballar en una lògica comunitària. “L'envelliment ens toca a tots i a totes, o les nostres mares i pares són grans o treballem en aquest àmbit o la nostra pròpia vida ens hi portarà, llavors o ens anticipem o acabarem en aquestes institucions que tant critiquem” conclouen.

4.1.3 Entre la comunitat i la política pública

Christel Keller Garganté – Càtedra UNESCO Dones, Desenvolupament i Cultures de la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya

---

Christel Keller Garganté és doctoranda en la Càtedra UNESCO Dones, Desenvolupament i Cultures de la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya i investiga sobre economia feminista, economia de la cura, i el rol de la comunitat i de la política pública en la construcció d'una organització social de la cura més justa i equitativa.

Per Keller, la cura té dos pilars clau. En primer lloc, el dret de totes les persones a rebre cura, concretament en situacions especials. A l'Estat espanyol va tenir un impuls a partir de l'aprovació de la Llei de Dependència —amb molta infrafinanciació i molts problemes— on es pretén universalitzar l'accés i introduir una perspectiva de drets entorn el dret a rebre cura. No obstant això, a la pràctica no està universalitzat, només algunes persones han pogut accedir a un suport a la cura (atenció a domicili, residències) i, com comenta Keller, “socialment i des d'una perspectiva feminista no podem dir que s'està donant en condicions acceptables”. El segon pilar recau en els drets laborals de les persones cuidadores, garantir unes condicions de vida digna de les persones que cuiden, ja sigui remunerat o dins l'espai familiar. Llavors, aquí hi ha una regulació que no garanteix els mateixos drets de les persones treballadores dins d'aquest sector que la resta de nínxols econòmics i, d'altra banda, en l'àmbit familiar tampoc es garanteixen unes condicions de vida de les persones cuidadores.

Perquè hi hagi una organització social de la cura justa i equitativa s'ha de tenir en compte aquest binomi i que el compliment d'un no sigui a costa de l'altre. Per la investigadora, un model ideal seria aquell en què la cura es gestiona socialment de forma col·lectiva i no com un problema individual. Alhora, un model on no es depèn dels recursos econòmics o relacionals que cadascú tingui, sinó d'assumir-ho col·lectivament. Pot materialitzar-se de diferents formes, una de les més garantistes és si allò públic té un pes important.

D'altra banda, el paper de la comunitat és molt important, no tan sols com a proveïdora de cura, sinó pel poder que té de transformar les relacions entre les persones i de generar uns imaginaris diferents sobre les pròpies relacions i sobre les pròpies necessitats de cura. Per a Keller, quan la cura es resol en el sistema públic, no deixa d'haver-hi unes relacions jeràrquiques, on les persones són usuàries, no hi ha una relació bilateral de cura i, al mateix temps, tampoc qüestiona el fet que les necessitats de cura no són una mancança. Els i les usuàries del sistema de salut i del sistema de salut mental són vistes i són auto percebudes com una mena de paràsit social, terme que utilitza Amaia Pérez Orozco (Pérez Orozco, 2014). Al final és un cost per la societat i el sistema, sense normalitzar que les necessitats de cura són universals, que totes les persones en tenim, en menor o major grau. Llavors, la comunitat té també aquest paper de situar les persones entre iguals, trencar una mica la jerarquia entre pacient/usuària i experta/professional i construir una relació amb la que realment totes tenim necessitats de cura i totes cuidem i totes assumim cuidar perquè és propi dels éssers humans.

Ara mateix la cura es resol als marges i d'aquí es configura la crítica de l'economia feminista vers la centralitat dels mercats, no només perquè els mercats siguin l'únic lloc de valoració econòmica i financera dels treballs pagats, treballs que permeten el reconeixement de drets, sinó que el mercat ordena la vida, la gestió i l'ús dels temps quotidians. "Jo faig la meua vida i a part cuido" és el que pensem, apunta Keller Garganté. Cal trencar i posar la cura al centre perquè ara el que succeeix és que, quan algú necessita cura, sent marginalitat i se sent vulnerable, en comptes d'incorporar la cura en el dia a dia. Les relacions comunitàries poden comportar aquest canvi de lògica, que es normalitzi la cura i es deixi de veure com un problema privat i individual i es gestioni col·lectivament. Les relacions comunitàries poden donar peu a que es desplegui una solidaritat automàtica i que "s'engegin relacions de reciprocitat en la que jo avui rebo, demà dono i demà torno a rebre i demà torno a donar i això és un vincle que generem", argumenta la investigadora.

Segons Keller Garganté, hi ha moviments a dos nivells que permeten avançar cap a una economia de la cura més justa i equitativa. Per una banda, a nivell polític, regular i blindar drets, ampliar la cobertura de serveis, modificar l'atenció i blindar el sistema de pensió i, per l'altra, anar avançant des de les iniciatives comunitàries i des d'espais molt més informals, en les relacions interpersonals entre amigues, també dins les famílies, etcètera. "Al final és anar transformant els imaginaris que tenim entorn a la cura i entorn a com vivim en general", resumeix l'entrevistada.

Quin rol ha de tenir l'administració pública?

Aquí hi ha un debat que té moltes arestes. Per Keller Garganté, allò públic ha de promoure allò comunitari perquè si ho genera l'administració pública no acaba d'aconseguir el que aconsegueix l'autoorganització i l'autogestió que empodera tant al col·lectiu. Hi ha un perill quan l'administració pública vol revertir l'Estatut de pacient, de malalta, de persona dependent, etcètera, per revertir-ho, també és molt important que tu siguis particip. Sense oblidar que és l'administració pública que s'ha d'encarregar de garantir drets, ha d'anar teixint aquesta relació amb als moviments de base, sense absorbir-los, sense cooptar-los, sense intercedir en la seva capacitat d'autogovern, alhora que els serveis que ofereix l'administració pública incloquin pràctiques més comunitàries i així contribuir a canviar el model d'intervenció.

Qui posa el cos a les iniciatives d'economia feminista?

En el tema de la criança són les dones mares i aquí hi ha una correlació amb els rols de gènere, la divisió sexual del treball i l'assumpció de la cura. En el suport mutu en salut mental és bastant paritària la participació quant a homes i dones. Hi ha un tema també econòmic, els grups de criança compartida són molt cars llavors això evidentment genera una barrera d'accés per persones i famílies de determinat perfil socio-econòmic, el que passa també amb les cooperatives o als projectes d'habitatge que tenen un projecte de convivència o un projecte de compartir cura, hi ha capes socials que en queden fora. En canvi, altres experiències que són específicament antiracistes, per exemple, es desenvolupen per una part de persones que no tenen massa mitjans econòmics i que tenen dificultats afegides per la situació administrativa irregular.

En tot cas, la participació en moviments socials requereix de temps, persones que no treballen 40 hores a la setmana o persones que no assumeixen les seves responsabilitats de cura dins les llars, potser tenen més temps de participar en experiències comunitàries. El cert és que no deixen de ser experiències minoritàries perquè no tothom té les mateixes opcions de participar-hi, així que hi ha un biaix de classe, territorial molt important.

Context pandèmia

D'una banda s'ha fet palès la crisi de la cura i que el sistema de dependència és molt precari, insuficient, que les externalitzacions posen en risc la vida de les persones i la qualitat de la cura que es donen, la importància de la salut pública i els treballs vinculats a la cura dins del sistema sanitari. En un primer moment es veia que tothom s'havia aturat i sentíem cert benestar d'aquella calma. Aquí hi havia una cosa maca, de valorar les relacions, d'estar amb els fills i filles, cosa impossible amb l'organització dels temps que tenim..., en general tenir temps per cuidar. Era una mena d'oportunitat, rebaixar el consum, etc, pensa l'entrevistada.

Evidentment, la capacitat d'autoorganització de les persones en moments en que tot havia caigut ha estat impressionat des de la xarxa d'aliments al suport mutu en salut mental. Totes les necessitats havien de ser resoltes pel teu compte. La capacitat de

generar espais i vincles de suport per resoldre totes les necessitats és quelcom molt positiu per a Keller Garganté.

Després, però, s'ha vist que la gestió ha portat altres decisions que no són bones: via lliure pels pisos turístics, plan renove per impulsar la indústria de l'automòbil, etc. Tot apunta que les receptes seran les de sempre i que això resulti en una sobrecàrrega de cura a les llars ja que es privatitzen serveis, es treuen beques menjador, es treuen nits d'estada als hospitals, les polítiques d'austeritat reclou la cura a les llars i això és un risc ara.

L'entrevistada també té clares les limitacions de l'economia feminista, “totes estem en aquest sistema, on hem de treballar i tenir un sou, per pagar un lloguer i, per tant, viure amb contradiccions. L'economia feminista és un horitzó molt ambiciós de transformació global. Hem de saber assumir les limitacions que té aquesta mirada, i descarregar-nos algunes pressions a nivell de col·lectius. Potser podem dir: “arribem fins aquí i ja és important” conclou Keller.

4.2. Cura i migració

A continuació fem una ullada a les mirades i horitzons que dibuixen dues dones migrants a la ciutat de Barcelona. Per una banda, Paula Santos ens parla de les desigualtats a les que estan abocades les persones cuidadores, les treballadores del sector de la cura migrants i, per l'altra, l'Elvira, refugiada nicaragüenca, ens relata la lògica productivista, racista i patriarcal que impera als programes d'acollida a sol·licitants d'asil, lluny de posar al centre la cura i necessitats de les persones refugiades.

4.2.1 Treballadores de la llar i de la cura

Paula Santos, membre de l'Associació Mujeres Migrantes Diversas

---

Les treballadores de la llar i de la cura migrants són l'altra cara de la moneda del dèficit de la cura. Dones que migren moltes vegades de les ex-colònies espanyoles arriben a l'Estat espanyol i s'enfronten amb el racisme institucional, el masclisme i un mercat laboral d'economia submergida basat en la cura, on queden encadenades. Davant de tot això, s'organitzen per curar ferides i construir un entorn on sigui possible viure i reivindicar els seus drets.

Què és l'Associació Mujeres Migrantes Diversas?

Associació Mujeres Migrantes Diversas (MMD) és una organització de treballadores de la llar i la cura. Les que van començar amb el projecte van ser internes durant anys i havien passat processos migratoris diversos. Quan es van trobar van decidir autoorganitzar-se i es van constituir a l'agost de 2017. Cinc d'elles es van conèixer en el

context d'una investigació que va encarregar l'Ajuntament de Barcelona a la Casa Iberoamericana de la Mujer i després es van tornar a reunir per denunciar l'assassinat de la líder ambiental Berta Càceres. De 5 van passar a ser més de 400 dones, actualment.

Paula Santos és cofundadora i la coordinadora de MMD en l'actualitat. Santos explica que MMD està formada per dones migrants treballadores de la llar i la cura que han experimentat la vulneració de DD.HH pel fet de ser migrants en un país estranger, i explica que són una organització sorora, solidària, anticapitalista, anticolonial, antiracista, antipatriarcal i respectuosa amb la diversitat interna.

Crítiques des de la identitat i els treballs invisibilitzats

La situació administrativa irregular és un dels factors que vulnera més els drets de les dones migrants treballadores de la llar i la cura. Per aquest motiu, a vegades són definides com persones il·legals, terme que no comparteix Santos, ja que es tracta d'una situació administrativa irregular que depèn d'un Estat que és xenòfob, racista, patriarcal, capitalista, etc.

En la migració, les dones transformen el vincle amb els seus orígens. Santos afirma que, "en l'arribada a l'Estat espanyol, la vulneració dels nostres drets consisteix també en l'anul·lació del nostre territori-cos a l'arribar aquí. Quan arribem aquí ja no som el que som, per les polítiques de la por que ens diuen que no ens podem moure, que els nostres coneixements valen menys, etc., perdem el que som". El racisme institucional amb què s'enfronten les dones migrants a l'arribar a l'Estat espanyol i la invisibilització dels treballs de cura que molt probablement vagin a exercir, suposen dos elements clau per entendre la seva impossibilitat d'habitar en la nova societat. Com apunta Pérez Orozco, treballar en l'esfera de la cura implica un lloc de partida des del qual no es pot accedir a la ciutadania econòmica i social, no se't considera subjecte de dret a l'hora d'incidir políticament. Aquesta invisibilització és principalment promoguda pel sistema socioeconòmic, l'estructura de la qual és inherentment jeràrquica, i on la negació de la ciutadania a determinades subjectes mitjançant la necropolítica és condició *sine qua non* perquè el sistema romangui (Valverde, 2015).

És fonamental entendre que aquestes dinàmiques es donen en el marc del '*Complex Industrial Fronterer*' (Esguerra Muelle, 2020: 109), que governa les cadenes i trames transnacionals de cura mitjançant unes polítiques migratòries securitistes, dispositius racistes i xenòfobs, tecnologies del gènere i la sexualitat, que funcionen com a pràctiques paraestats d'expulsió, contenció i confinament de persones migrants (Esguerra Muelle, 2020). A Espanya, el Complex s'articula a través de la Llei d'Estrangeria, el perfilament ètnic, el control policial, els Centres d'Internament per a Estrangers (CIE's) i els estereotips racials, entre molts altres dispositius.

Hi ha una migració que no és voluntària, sinó que és econòmica o per desplaçament forçat. Aquesta migració està directament relacionada amb els capitals que es generen al Nord i que es decideixen invertir per la gent del Nord als països del Sud. Per a Santos, això no és una inversió, és un espoli. A Hondures, el seu país d'origen, per exemple, ho

són l'extracció de fusta amb la tala massiva d'arbres, l'extracció de minerals i les hidroelèctriques o els 'megaprojectes de mort', com els anomenava Berta Càceres. Tot això té conseqüències pèssimes per a les comunitats: es queden sense aigua, han de desplaçar-se forçosament del seu propi territori, es comencen a trencar els llaços comunitaris i es donen conflictes i disputes, arribant als assassinats. Aquestes polítiques extractivistes estan avalades per un govern de facto, que està a l'ordre d'interessos econòmics i d'empreses transnacionals d'altres països, com pot ser d'Espanya. Així doncs, les dones es veuen empeses a sortir dels seus països per les conseqüències del model de "desenvolupament", fruit del projecte modernitzador com l'anomena Arturo Escobar (Escobar, 2010). El projecte modernitzador segueix un model extractivista de recursos materials i humans al qual se sotmet al Sud Global per a que puguin existir els Estats del benestar del Nord Global (Quiroga, 2014). En aquesta construcció dels Estats del benestar del Nord, les dones arriben a cobrir un dèficit de cura, sense cap dret, i es converteixen en 'carn de la indústria migratòria i múscul de cura' com ho defineix Camila Esguerra Muelle (Esguerra, 2020: 116).

Necessitats i desitjos

MMD neix de la manca d'una xarxa de suport i d'uns espais on informar-se, traspassar-se informació i enfortir-se en el que les sotmet aquesta migració obligada, que arriba a emmalaltir-les.

Específicament, en les seves experiències de migració, moltes d'elles havien passat els tres anys durant els quals la Llei d'Estrangeria invisibilitza les persones migrants i havien identificat buits. Entre d'altres, que després dels tres anys moltes no complien els requisits necessaris per al tràmit d'arrelament, com pot ser tenir uns coneixements bàsics de català. Per aquest motiu, van veure que organitzades i juntes podien assolir aquests objectius, i van aconseguir classes de català. Tanmateix, davant d'aquest desig i necessitat, la precarització de temps i una alimentació poc adequada són factors afegits. També van veure que faltaven espais de sanació i de superació dels dolors causats per la migració i l'exili. Així doncs, van identificar que podien donar eines a les companyes noves perquè no carreguessin amb les mateixes problemàtiques de salut que algunes d'elles tenen relacionades amb la somatització del procés migratori i la vulneració de drets humans que han patit.

Entorn a la feina de cura, van detectar una manca de formació especialitzada al voltant de l'atenció domiciliària a la gent gran i l'atenció socio sanitària a fi d'evitar lesions i problemes de salut.

Espais sorors que posen la vida al centre

La seva aposta és utilitzar totes les eines que ja tenen, coneixements i sabers ancestrals que en la societat espanyola europea no es valoren. Recuperar les seves formes de vida, les seves arrels i superar totes les dificultats en comunitat exercint, com a subjectes polítiques actives, aquest lloc d'enunciació que els nega el capitalisme colonial i patriarcal.

Així doncs, crear consciència, pensament crític, visibilitzar les vides migrants a Europa, polititzar-ho perquè se les escolti i ser part d'uns canvis és el cor de les seves pràctiques. Aquestes apostes impliquen molts reptes a nivell material i de temps, ja que pel fet de ser migrants i no tenir regularització les possibilitats de reunir-se es redueixen. Fan cursos els caps de setmana i compaginen els espais lúdics i polítics per aprofitar cada minut i crear la consciència.

En totes les activitats intenten que els seus cossos no siguin només utilitzats pel moviment de capital i per extreure informació per a les institucions. Sempre busquen que hi hagi una devolució per a les companyes i que això contribueixi a l'enfortiment de la col·lectiva i obrir oportunitats.

Ahora, hi ha una aposta per generar unes pràctiques col·lectives. Van començar a autoconèixer-se i analitzar les pràctiques patriarcals que les travessen, per poder desprendre's d'elles i deixar de reproduir-les. D'aquesta manera, no afavoreixen el sistema, sinó que s'enforteixen i teixeixen més comunitat en els moviments socials, des del lloc que cadascuna habita fins a un lloc col·lectiu i organitzatiu.

Camins sanadors

Pel que fa als drets de les treballadores de la llar i la cura, MMD demanen que es ratifiqui el Conveni 189 de l'Organització Internacional del Treball (OIT), per acabar amb les absències de mesures de seguretat davant els riscos laborals que hi ha al treball de la llar i de la cura, i el Conveni 190 sobre l'assetjament i violències dins de la feina. Així mateix, MMD creu que la societat ha de prendre consciència de la corresponsabilitat per assolir drets com: contractes dignes, baixes de maternitat, dret d'anar al metge, pagues completes, l'hora de descans. Encara que els seus drets laborals no es respectin davant la llei, sí que hi ha drets laborals dins el treball de la llar i de la cura que van aprendre a les formacions que gestionen amb Comissions Obreres. Amb això tenen eines per defensar-se. Addicionalment, MMD pensa que cal una redistribució dels recursos econòmics a l'Estat espanyol que enforteixi a tota la societat i no deixi ningú enrere, perquè les persones migrants que no tenen una xarxa familiar de suport puguin ser recolzades i impulsades.

Pel que fa a la feina en els països d'origen, més enllà de les sancions internacionals, aposten per promoure iniciatives que exigeixin, com a ciutadanes a Europa, que no hi hagi aquesta vulneració de drets als seus països. Un exemple és el Centre d'Empreses i Drets Humans a Barcelona que investigarà els conflictes generats per les empreses transnacionals. En aquesta línia, cal que hi hagi una sanació dels capitals, amb un altre enfocament a l'econòmic, perquè els capitals no perjudiquin les comunitats, "com a éssers humans, tenim la responsabilitat de conèixer les conseqüències d'on invertim els diners i contribuir perquè puguin existir altres mons, on pugui haver una harmonia comunitària i transformadora, pel bé comú, per un bon viure" sosté Santos.

En definitiva, es vital plantejar noves formes de socialització, d'organització social i econòmica, que permetin alliberar-se d'un model de desenvolupament que prioritza els beneficis monetaris sobre el manteniment dels rius, muntanyes i la vida. Per això, és

interessant abordar el tema de l'enviament de remeses, un aspecte comú que travessa a les persones migrants. Aquests enviaments ja estan sectoritzats i centralitzats en els bancs, bancs que financen els projectes de mort que alhora les expulsen dels seus territoris. Una proposta de Santos és, sens dubte, que hi hagi altres opcions, cooperatives potser, que rebin les divises i així no contribuir a que augmenti un poder econòmic que pot acabar finançant projectes extractivistes.

Límits

Les dinàmiques d'exclusió operen a les institucions, com és el cas de la participació de dones migrants en espais de servei públic com Barcelona Cuida i en altres espais polítics.

En el marc de la pandèmia, s'han aguditzat les exclusions socials a què s'enfronten les persones migrants en situació irregular i les treballadores de la llar i de la cura van ser acomiadades de la feina. No obstant això, cap administració pública va formular una resposta específica per a aquests col·lectius en situació de molta vulnerabilitat. Les lògiques de la invisibilització tenen un impacte encara més gran en una situació d'emergència social i sanitària on es planteja a qui deixar viure i a qui deixar morir (Pérez Orozco, 2014; Esguerra Muelle, 2020; Valverde, 2015).

4.2.2 Migració, refugi i cura

L'Elvira (nom inventat per preservar la identitat de l'entrevistada) és nicaragüenca, sol·licitant d'asil a l'Estat espanyol i està en un programa d'acollida de la Creu Roja.

El contínuum colonial en els programes d'acollida de persones refugiades

El capitalisme i la colonialitat del poder, del saber, estan imbricats en els programes d'ajuda humanitària i d'acollida a persones refugiades a Espanya. En primer lloc, la lògica d'intervenció es basa en què la persona refugiada no sigui una càrrega econòmica per a l'Estat o que ho sigui el menor temps possible. Per tant, la inserció laboral de la persona demandant d'asil, que la persona porti al moviment de capital de país, és el més prioritari i valuós per al programa d'acollida. A partir d'aquí, tota l'atenció i formació que es rep és perquè puguin inserir-se laboralment el més ràpid possible. La lògica productivista que opera en els programes és un aspecte summament important en el capitalisme. D'aquesta manera, l'èxit es mesura en si la persona ha trobat una feina —la que sigui— i és igual si no està relacionada amb la seva professió, interessos, etc., segons l'Elvira.

És notable la jerarquització de sabers en el programa. Tots els coneixements que porta la persona no es contemplen. El que importa en tot moment és la productivitat, que aquestes persones ràpidament passin a ser mà d'obra barata per al sistema. Aquí, les persones refugiades no són ningú a nivell professional. Segons l'entrevistada, tracten a

les persones com si ni tan sols haguessin aprovat l'ESO. Certament, les persones que arriben fugint no porten els documents segellats perquè sigui possible homologar el títol i reconeixin una titulació. Llavors, els programes d'acollida tenen previstos certs treballs per a les persones refugiades, en sectors com la cura i l'hostaleria. L'entrevistada sosté que "no és possible aspirar a major cosa perquè l'assetjament telefònic, els correus de cursos, les xerrades per inserció laboral, en treballs de cura, en supermercats, en hostaleria i de neteja, és continu".

"Tot apunta que no ets vida, només ets un número que s'ha de convertir en una màquina reproductora i productora en un sistema on s'estableix un ordre prioritari segons els diners que tens. En el cas de la feina de cura, la vida que has de tenir cura 23/24 hores al dia és més important que la teva i que la dels teus éssers estimats, bàsicament perquè et paguen. Quedes arraconada en un món capitalista " explica l'Elvira. Tots els altres factors queden subjugats al tema de l'ocupació. Al programa no li importa com viu la persona, si l'han de desplaçar tres vegades de centre d'acollida. No es tenen en compte les necessitats particulars, amb donar un sostre i menjar segons el programa, ja s'està complint i s'està humanitzant. Certament, en aquesta resposta humanitària opera la matriu colonial on la jerarquització racial i de gènere determina que és suficient per humanitzar a unes persones que des de la lògica de la colonialitat s'han inferioritzat i deshumanitzat històricament (Lugones, 2008; Galindo, 2015).

Pel que fa al tema de l'atenció psicològica, no hi ha un procés d'atenció integral i sempre tenen unes indicacions tècniques del que volen sentir o han de dir les persones. Les psicòlogues estan per encarrilar i adoctrinar. Definitivament, hi ha una instrumentalització de la salut mental i una revictimització. El seguiment psicològic serveix per fer una avaluació que et pot ajudar a passar de fases o contràriament, a treure't del programa d'acollida. Eventualment t'hi obliguen a anar i si la persona es reserva el dret de no parlar, consta en l'expedient i pot ser desfavorable en el procés, així que és un risc molt gran, segons l'entrevistada. Les persones que tenen fills i filles, òbviament prioritzen la seva seguretat i no volen obstaculitzar el procés. "Els i les professionals de la salut mental fins i tot arriben a comparar-te i dir-te que hi ha persones que arriben pitjor que tu, que han sabut suportar la situació millor que tu." comenta Elvira. Així doncs, l'objectiu que té l'atenció psicològica del centre d'acollida està purament lligat a validar que la persona estigui preparada per treballar, per poder trobar una feina. Per tant, l'atenció psicològica persegueix ajudar a la persona a trobar benestar per trobar una feina, no per curar, no per respondre a les seves necessitats psicològiques. Segons l'Elvira, hi ha dones víctimes de violència masclista que no parlen del tema perquè ja saben que no és l'objectiu de l'atenció psicològica. En aquest context, hi ha un procés de revictimització i per a moltes de les persones, estar tutelada en el programa d'acollida és traumatitzant.

Per a l'entrevistada, aquest és un procés d'aïllament, no té res a veure amb la integració. S'està compartint amb altra gent que no parla el mateix idioma i amb la pandèmia tot s'ha posat més difícil. És també un procés d'adoctrinament social, ja que "en la mesura

que produeixis, tindràs èxit, valor, en la mesura que segueixis unes normes, un estil de vida, assumeixis unes responsabilitats i a la fi, compleixis amb el model occidental de benestar, tindràs un informe psicològic positiu”, conclou l’Elvira.

En efecte, des dels programes d'acollida se segueix tenint una mirada colonial i racista. Segons Elvira, aquests sobredimensionen la imatge de les persones africanes i la idea de com veuen als i les migrants a Espanya és molt racista. "Jo sóc una migrant molt visible. No tinc un to de pell que em camuflí. Això marca en com sóc vista i en com soc tractada, en com sóc legitimada o no i si m'ignoren a mi i al meu entorn familiar. La negra que era allà no és la negra que soc aquí. Aquí el racisme és diferent. Hi ha punts en comú, com vincular el negre amb allò dolent i lleig, però aquí hi ha una inferiorització com a ésser humà, fins i tot en el llenguatge: treball de negres", descriu l'entrevistada. La colonialitat del ser, saber, poder i del gènere (Lugones, 2008; Cuentas et al, 2020.) efectivament s'articula en cada racó del disseny del programa d'acollida. L'Elvira sosté que es perpetua la imatge que les persones refugiades i migrants venen a buscar una millora econòmica. Això no sempre és així, no ho mou tot l'economia, sinó que molts i moltes venen per salvaguardar la seva vida. "Com vens d'Abya Yala, d'un país anomenat tercermundista segons l'ordre patriarcal capitalista, hi ha unes expectatives associades. Com jo vinc del tercer món perquè és un país empobrit, jo que vinc de la pobresa, com no em puc sentir còmoda? Encara s'estranyen que sàpigues parlar. Hi ha molt poc coneixement, es van quedar amb la típica idea de la grandesa de Colom, dels grans triomfs", argumenta l'Elvira.

En aquest ordre d'idees, per l'Elvira, el sistema intenta treure-li valor a allò que ella li dona valor, que no és el capital: "Jo parlo de com de bonica va ser la meva criança per l'esperit comunitari, el fet que els meus fills tinguin una xarxa de suport fort. Aquí em diuen, però aquí hi ha escoles millors, aquí poden viatjar, etc. I què? Qui els donarà la fortalesa perquè siguin resilients, perquè puguin afrontar el món, la monstruositat del món que estem heretant? A no ser servils i ser simples víctimes del capitalisme? Com rescatar la humanitat?", conclou l'entrevistada. En definitiva, el valor segons els estàndards occidentals passa pels diners i de la mateixa forma es reflecteix als programes d'acollida, on l'indicador de benestar és l'econòmic, accedir a tal escola, a tal ocupació i així és com es mesura l'èxit d'un programa d'acollida.

Per a l'Elvira hi ha desafiaments per posar en pràctica l'economia feminista, perquè no es pot fer economia feminista des de la individualitat. Es requereix d'un teixit comunitari.

"Com es posa la vida al centre quan el teu entorn t'obliga a respondre a altres coses o quan no tens les condicions per enfrontar-ho? Jo, amb totes les ganes i amb tot l'esperit de fomentar l'economia feminista... però, on? Amb qui? Si no tinc un espai, no tinc la possibilitat... dins d'aquest programa no puc respondre a res més que a la tendència capitalista, a la mà d'obra que representa i a l'obligació de tornar el que he rebut a l'Estat espanyol. No importa res més, he de produir. No importa que sigui com la meva parella que treballa per 6 €/h, caminant 40 minuts, treballar 3 hores i mitja, 5 dies a la setmana

per guanyar 80 euros a la setmana. Com defenso, com poso en pràctica el discurs de l'economia feminista en aquestes condicions?", apunta l'Elvira.

Sens dubte, les limitacions de l'economia feminista són precisament les mateixes dinàmiques d'exclusió del capitalisme ferotge.

La maternitat i la infància racialitzada i refugiada

La maternitat refugiada i racialitzada implica contextos i situacions vinculades al capitalisme patriarcal que, sens dubte, no incumbeixen les paternitats refugiades. Per a l'Elvira va ser molt important, per exemple, conèixer les lluites d'altres companyes migrants contra la usurpació de custòdies de la Direcció General d'Atenció a la Infància i Adolescència (DGAIA) a Catalunya. L'entrevistada sosté que l'adoctrinament sobre com educar els seus fills, perquè encaixin en la societat, és part de la maquinària capitalista colonial patriarcal i que, per a les dones, la seva major por és que els treguin la custòdia dels seus fills i filles. Al seu torn, els i les filles es converteixen en éssers no desitjats (racialitzats, pobres, ignorants) però útils per al capitalisme, ja que l'Estat rep diners per cada nen i nena refugiada, apunta l'entrevistada.

"Les dones som només el pont que produeix, la mà d'obra barata per a tots dos, el capitalisme i el patriarcat" conclou l'Elvira.

4.3. La defensa del territori-casa

En aquest segon bloc, explorem dues propostes que han nascut els últims quatre anys a la ciutat de Barcelona i que posen al centre la cobertura d'unes necessitats bàsiques com són l'habitatge, l'aigua i l'energia. Aquests béns i serveis han estat mercantilitzats i són les dones les que s'han posat al capdavant de la seva defensa.

La llar, l'aigua i l'energia són camps històricament cuidats per les dones, arran de la divisió sexual del treball. Per tant, que el capitalisme hagi mercantilitzat aquests béns no és casual, ja que allà és on resideix la cura de la vida per part de les dones. El Sindicat de Llogateres i l'Aliança contra la Pobresa Energètica lluiten per la defensa del territoris de les dones: la casa, i posen sobre la taula els vasos comunicants entre capitalisme, patriarcat i racisme.

4.3.1 El dret a l'habitatge

El **Sindicat de Llogateres de Barcelona** es presenta públicament el maig de 2017 perquè, mentre els arrendadors tenen les seves patronals, a la part llogatera li manca una organització per defensar els seus drets. Neixen davant d'una emergència entorn l'habitatge, els desnonaments visibles però també els invisibles, aquells que t'expulsen

del barri perquè t'apugen el lloguer. És un sindicat de nova generació, combatiu, on prima l'acció directa. Marta Ill, Mari Cuello i Tura Tremolera són membres del Sindicat. L'objectiu a curt termini és, per una banda, utilitzar estratègies organitzatives de cura, generar una comunitat que se senti segura dins el sindicat i trobi els recursos que necessita per viure tranquil·la i, per l'altra, fer accions combatives i que la organització sigui suficientment forta perquè pugui imposar-se davant d'especuladors, fer canvis i minimitzar l'especulació. L'horitzó cap a on caminen és treure l'habitatge del mercat.

Crítiques al capitalisme heteropatriarcal: no ens deixen viure soles

En primer lloc, accedir a un dret bàsic com és l'habitatge, no és possible per una part important de la població ja que el mercat governa els preus dels lloguers. L'augment de preus de lloguer comporta l'expulsió de la gent dels seus barris. Com a conseqüència es va trencant el teixit social, econòmic, relacional. Un teixit comunitari que permet tenir rituals i suport mutu. Per tant, el capitalisme va aïllant les persones a les seves llars, individualitzant la ciutat i els barris.

En segon lloc, a qui més afecta la mercantilització de l'habitatge és la classe treballadora. Dins de la classe treballadora, la majoria són dones, i dins de les persones migrants, la majoria són dones, i són les dones les que s'encarreguen i s'asseguren la permanència de l'espai on viure i dur a terme les tasques reproductives. A les assemblees del Sindicat sempre hi arriben les dones i quan hi van homes van acompanyats de membres de la família femenines, la mare o la parella. El perfil de persona més afectada per la vulneració del dret a l'habitatge és una dona de mitjana edat i migrada, mentre que la majoria d'homes que s'apropen al Sindicat, no tenen un conflicte obert amb la propietat actualment i són militants per vocació.

En tercer lloc, el mercat de l'habitatge és profundament heteropatriarcal. A cada assemblea arriben dones amb llars monomarentals, molts cops hi ha hagut una separació i ella s'està fent càrrec dels fills i filles. Moltes vegades quan es trenca aquesta dependència mútua en la parella heterosexual, quan deixa d'haver-hi aquest nucli, es desestabilitza en un sentit material també la llar. Les dones volen estar soles, però no es poden permetre pagar el lloguer soles i tenen restriccions de mobilitat a l'hora de buscar una nova llar, perquè al barri hi tenen l'escola dels fills/es i tota aquesta gestió de la cura es fa impossible. Hi ha casos on, a més de fer-se càrrec d'infants, es fan càrrec de persones grans (pares o mares) i això també comporta trobar un habitatge més gran, ja que elles són les principals cuidadores i no es poden permetre pagar o bé una residència o bé una persona cuidadora, que serien les possibilitats de cura a l'envelliment que t'ofereix el mercat. L'organització social de la cura actual recau en les llars i les dones, i en opcions molt limitades pel mercat privat (L. Gil & P. Orozco, 2011; Ezquerria & Mansilla, 2018).

Així doncs, la divisió sexual del treball a la llar estableix clarament que els homes són els que tenen el pes econòmic, ja que les dones segueixen sent aquelles que redueixen la jornada o, fins i tot, deixen de treballar de manera remunerada per atendre la criança

dels i les filles. En el moment de la separació, si la dona té una reducció de jornada, tindrà menys ingressos per fer front a un lloguer tota sola, i menys temps per poder buscar un nou lloc per viure, arran de totes les responsabilitats de cura, mentre que l'home tindrà més ingressos i menys responsabilitats de cura, per tant, més capacitat econòmica i temps per fer-hi front. "A les dones no se'ns permet estar soles, hem d'estar en nuclis heterosexuales" afirmen les membres del Sindicat. Efectivament, l'heteronormativitat és el sistema que regeix el mercat de l'habitatge, ja que hi ha un perfil de client: la família nuclear heterosexual. Si no compleixes amb aquest model de convivència el mercat et posa tot tipus de barreres, econòmiques, morals i socials.

Així mateix, la violència masclista és present en moltes de les llars de les que escapen les dones monomarentals que arriben al Sindicat. Molts cops es barreja el moment de fer front a la violència masclista i a un divorci, a una inestabilitat, un canvi d'habitatge forçat, un desnonament.

Necessitats i desitjos

La principal necessitat és tenir un lloc on viure, que tothom pugui romandre a casa seva i al seu barri a un preu just pel lloguer. En la qüestió de l'habitatge, posar la vida al centre, posar la cura al centre és fonamental. Per tant, no només la necessitat d'un sostre, sinó que el desig és un espai que satisfaci les nostres necessitats i que estigui arrelat a un espai de socialització i veïnatge. Les interdependències de necessitats, la xarxa de suport mutu del lloc concret on vius, l'estabilitat emocional que significa continuar en un mateix barri, etc., són importants. Continuar vivint a casa teva, no és només conservar la llar, sinó el barri i els espais on et sents segura i reconeguda. Aquestes necessitats ara mateix estan subjugades a la generació de més benefici pel capital.

Més enllà d'aquesta necessitat, que és la que empeny a les persones a formar part del Sindicat, hi ha necessitats afectives com sentir-se acompanyada i compresa en un espai de suport mutu on les persones s'expliquen problemes més enllà de l'habitatge, i també respon a una necessitat formativa, que contribueix a crear pensament crític i adquirir una cultura política per canviar el sistema.

Posant la cura i la comunitat al centre del discurs i les pràctiques

Les xarxes de suport mutu, fan que se surti de la individualitat i es passi a la col·lectivitat, de pensar que és una persona que té un contracte de lloguer amb el capital a ser un 'nosaltres' que tenen el mateix problema. El problema no només és que no volen renovar el lloguer o quan el volen pujar, però també quan en principi no es pateix cap abús al contracte, perquè tothom forma part del mateix sistema abusiu. La col·lectivització de la responsabilitat d'aturar desnonaments o gestionar contractes abusius es fa a través de l'acompanyament. A l'assemblea de cada divendres es concreten les necessitats de fer tràmits, buscar informació, negociar amb propietaris i

davant d'una situació impossible de gestionar per una persona sola, la xarxa de suport mutu actua.

L'aposta del Sindicat és tenir una ciutat vivible i uns barris forts, on tothom es conegui, on els llaços veïnals i comunitaris siguin estables. Per això, a banda d'acompanyar la quotidianitat, fan incidència política perquè es regulin els preus dels lloguers i per poder tenir un marc legal que garanteixi el dret a l'habitatge.

Visibilitzar les violències capitalistes i patriarcals al sector de l'habitatge és un altra aposta del Sindicat. Les llars feministes com Ca la Cristina és una iniciativa que sorgeix el 8 de març del 2020 per denunciar aquestes violències i donar-hi resposta, recuperant habitatge i posant-lo a disposició de dones sense llar.

Ahora, promouen espais de trobada de dones del Moviment per l'Habitatge de Catalunya per a poder parlar de tot allò que ens assemblees costa expressar, sortint de les lògiques dels espais mixtes on es reproduïxen els rols de gènere.

Context pandèmia

Durant la pandèmia, a més de cobrir una necessitat fisiològica, ser un lloc de creixement personal, de socialització, on t'hi sents segura, on tens seguretat ontològica, la llar es converteix en el lloc on t'has de quedar per tal de no emmalaltir. Per tant, passava a ser la unitat de salut bàsica. Quedar-se a casa, l'exigència del Govern durant la gestió de la crisi, potser passa per deixar de pagar el lloguer, fer vaga de lloguers per aquelles persones que deixen de tenir ingressos. Malgrat que durant el confinament es van suspendre els desnonaments, el Sindicat no té clar si aquesta mesura excepcional servirà com a finestra d'oportunitat per continuar amb la incidència contra els desnonaments.

4.3.2 Energia i aigua per viure

L'Aliança contra la Pobresa Energètica

L'Aliança contra la Pobresa Energètica (APE) és un moviment social de persones afectades per la pobresa energètica que neix el 2014. Després de la bombolla immobiliària i la crisi del 2008, un cop la gent va tenir solucionat el tema de l'habitatge, mitjançant lloguer social o l'ocupació d'un habitatge, es trobaven que un problema afegit era l'endeutament per les factures i van començar a rebre assetjament per part de les subministradores. A l'inici, la fita era canviar la lògica de resposta des de Serveis Socials, que pagaven les factures a les famílies que no podien permetre's els subministraments bàsics. D'aquesta manera les empreses sortien beneficiant-se i l'arrel del problema no se solucionava.

El moviment està format majoritàriament per dones i, més concretament, dones migrants, d'edat avançada, amb diversitat funcional i malalties cròniques. Mònica Guiteras és membre de l'APE.

Les arestes d'un sistema energètic injust

El dret als subministraments bàsic no està garantit en el marc del sistema energètic actual a l'Estat espanyol. Des de la perspectiva eurocèntrica, la gent pensa que tothom té llum i aigua, però no sempre és així. És una problemàtica que s'ha viscut amb silenci i culpa, igual que la qüestió de les hipoteques en el seu moment, comenta Guiteras. Les empreses subministradores són uns actors a qui s'ha atorgat molt de poder i amb els que la ciutadania i els mateixos governs tenen molt poca capacitat de negociació. Aquests actors s'han estat lucrant d'una necessitat bàsica i que dona molts diners ja que hem de consumir llum i aigua tots els dies de la nostra vida i són uns serveis privatitzats. Per tant, la pobresa energètica és fruit d'un model energètic injust que vulnera el dret a l'habitatge digne per una lògica d'enriquiment d'unes empreses a costa de l'empobriment de la població.

Els dos subministraments, l'aigua i l'energia, són interdependents. Són diferents, perquè l'aigua no es crea, és un bé comú que hi és i l'energia sí que es crea i per fer-ho s'espolia altres territoris del Sud Global. L'APE també lluita contra el model extractivista global que sosté la producció de l'energia que es produeix al Nord.

Les dones són les que estan al capdavant de la defensa d'aquests serveis bàsics. A Llatinoamèrica, per exemple, són elles les defensores dels rius i aquí defensen el territori, que en aquest cas és la casa. Defensen que a casa seva hi puguin viure bé. "Des de l'APE pensem que és una defensa del territori-cos, el cos té dret a tenir les necessitats bàsiques cobertes. Aquí a la gent no li va de tenir un tros per cultivar, però sí tenir aigua calenta per poder cuinar" apunta Guiteras fent l'analogia amb les lluites al Sud Global. Efectivament, és una defensa del territori i segueix passant que no és una responsabilitat compartida, per la divisió sexual del treball dins la llar. Hi ha més dones defensores del subministraments bàsics i això precaritza més el seu temps. Les dones migrants són moltes de les que pateixen pobresa energètica i per tant, una vulneració al dret als subministraments bàsics. La major exclusió social i afectació a les dones migrants a Barcelona la podem comprendre a través de la matriu de poder colonial que opera en la ciutat (Santa Cruz, 2017). La jerarquia racial i ètnica impacta i vulnera més els drets de les dones migrants (Lugones, 2008; Galindo, 2015).

Com diu la companya Cecilia "no és que seamos más vulnerables, es que somos más vulneradas" argumenta Guiteras. Aquí s'apunta a la idea que les desigualtats estructurals fruit del capitalisme i patriarcat impacten als drets de les dones desproporcionadament. Les dones, a banda de portar la lluita fora de les llars, són les que carreguen amb la tasca de cura, d'explicar als infants el perquè no hi ha aigua calenta o llum, de transitar en el periple burocràtic i les que es veuen perjudicades en el dia a dia per la manca de subministraments perquè són les que cuinen, netegen i banyen.

Necessitats i desitjos

La necessitat no coberta que exposen és la de viure en una llar amb aigua i llum. L'energia sense l'aigua i l'aigua sense l'energia no s'entenen en una llar. Pots tenir aigua

freda, però per rentar un nadó, necessites aigua calenta perquè li pot agafar una pulmonia; per cuinar, necessites fer bullir la pasta. Més enllà de les necessitats bàsiques, per gaudir i sentir benestar cal tenir una temperatura adequada a casa, no es pot descansar si fa fred o molta calor, per exemple.

Apostes estratègiques i quotidianes

L'aposta estratègica de l'APE és plantejar i construir el discurs des de l'enfocament de drets, donant responsabilitats i assenyalant les empreses subministradores que formen part de l'oligopoli energètic com són: Gas Natural, Iberdrola, Endesa, etc. Alhora, volen trencar amb la cultura dels experts i construir discurs amb les persones afectades. Proposen un canvi de model que s'elabori amb les persones que estan patint l'afectació directa i que posi al centre la seva agència i el seu dret a decidir sobre l'energia.

Són diverses les accions que emprenen, des de l'ocupació d'una oficina i campanyes de Twitter, fins a reunions amb ajuntaments per a que posin comptadors solidaris d'aigua. La incidència política també juga un paper important per canviar el marc legal, el qual permet el lucre sobre els subministraments bàsics. Producte de la seva feina d'incidència es va aprovar per unanimitat la Llei 24/2015 al Parlament de Catalunya. Aquesta llei és fruit d'una Iniciativa Legislativa Popular impulsada juntament amb la PAH i l'Observatori DESC. Es tracta d'una de les lleis més garantistes de l'Estat espanyol i Europa ja que quan algú no pot pagar, l'empresa està obligada a preguntar a Serveis Socials qui hi viu i quina és la seva situació. Abans de tallar-li el subministrament, ha de seguir el principi de precaució.

L'APE també estableix interlocució amb les empreses subministradores per buscar la condonació del deute de les afectades. Si la titularitat de la gestió és privada és molt complicat negociar, si la gestió és pública, hi ha més capacitat de negociar i si l'empresa és pública i, per tant, no té ànim de lucre, hi pot haver més probabilitat. En el cas de l'energia, la titularitat és privada, en canvi en el cas de l'aigua només tenen concessions i és, per tant, més fàcil.

En les apostes quotidianes, l'APE articula un grup de suport mutu obert on es fan assessoraments col·lectius. La gent explica el seu cas i entre totes plantegen vies per abordar-ho, per garantir el subministrament, per negociar el deute, etc. Es genera un coneixement col·lectiu sobre com confrontar les vulneracions de drets.

A nivell d'organització interna, també aposten per la col·lectivització i desfeminització de la cura, i valoren les tasques de cura i de celebració tant com altres tipus de tasques. D'aquesta manera trenquen amb la jerarquia dels sabers, tant imposada pel capitalisme colonial patriarcal (Escobar, 2010; Cuentas, Cruz, Santos, 2020). Per l'APE, la garantia dels subministraments bàsics cal que sigui una responsabilitat col·lectiva, no només dins de les llars (d'homes i dones) sinó de governs i altres actors socials. La cura, concretament, els subministraments bàsics, ha de ser una responsabilitat col·lectiva perquè sinó són les dones les que estan suportant les vulneracions, les que dediquen

temps i esforços a buscar acollir-se a algun descompte, i les que suporten l'assetjament telefònic perquè paguin.

El model energètic a l'Estat espanyol no es pot deslligar del model extractivista global. Enginyeria Sense Fronteres (ESF), part de l'APE, ha ajudat a tenir una visió de l'extractivisme capitalista global i les lluites del Sud per poder entendre millor el model energètic al Nord, on l'APE es considera un Sud en si mateix. L'aposta és teixir en xarxes internacionals i sumar a la resistència que fa dècades protagonitzen les companyes feministes comunitàries a Amèrica Llatina, per exemple. La trajectòria de la solidaritat internacional d'ESF i la denúncia contra les empreses transnacionals els ha permès fer l'anàlisi internacionalista i comprendre la problemàtica de manera global, entenent els diferents tentacles d'aquest sistema i treballar en aquells que afecten aquí al Nord també.

Context pandèmia

La problemàtica de l'accés a subministraments bàsics s'ha agreujat amb l'impacte de la crisi sanitària i socioeconòmica per la pandèmia. Com a conseqüència, el Govern espanyol ha garantit que la llum no es pot tallar a les llars i s'han posat comptadors socials d'aigua després de veure que hi havia desenes de casos de famílies que no tenien el subministrament d'aigua garantit i que anaven a la font pública.

En definitiva, la crisi de la COVID-19 ha posat en evidència que si es treuen les fonts públiques, a l'Estat espanyol no es garanteix el dret a l'aigua i moltes de les afectades són dones. Com en el cas de l'habitatge, caldrà veure si aquestes mesures representen una oportunitat per avançar en la garantia de drets.

4.4 Fer economia feminista des de la política municipal

L'Ajuntament de Barcelona és una de les institucions de Catalunya i l'Estat espanyol que ha apostat per incloure l'economia feminista en les seves polítiques públiques. A continuació, s'analitzen algunes de les mesures de govern més destacades i, de la mà de les opinions i punts de vista de les entrevistades, s'aporten elements per a la construcció d'una nova mesura de govern.

4.4.1 Experiències de l'Ajuntament de Barcelona

En els últims anys, l'Ajuntament de Barcelona ha aprovat diverses mesures de govern que han impulsat pràctiques d'economia feminista en diverses àrees i a diversos nivells. Algunes de les més rellevants són la Mesura de Govern per a la Democratització de la Cura (2017-2020), la Mesura de Govern per a la Transició cap a la Sobirania Energètica

(2016-2019) i les Mesures urgents per fer front a l'emergència habitacional i garantir el dret a l'habitatge (2015).

Pel que fa la Mesura de Govern per a la Democratització de la Cura, pretén a mig i llarg termini impulsar una altra manera d'organitzar socialment la cura, des d'un punt de vista transformador. Per aconseguir-ho, estableix tres objectius principals: reconèixer la cura com a part central de la vida socioeconòmica de la ciutat, promoure la corresponsabilitat de tots els actors socials a l'hora de garantir el dret a una cura digna i de qualitat, i reduir les desigualtats socials i de gènere que actualment caracteritzen tant la provisió com la recepció de la cura. Alhora, els dos eixos transversals que travessen el conjunt d'actuacions incloses són: l'eliminació de la (mal)divisió social del treball que caracteritza l'actual organització social de la cura des d'una perspectiva interseccional, i l'empoderament individual, relacional i col·lectiu de les persones proveïdores i de les persones receptores de cura (Ajuntament de Barcelona, 2017). La finalitat, doncs, és posar en valor la cura, garantir que la cura no es proveeixi a costa dels drets de cap altra persona, i impulsar la socialització de la cura des de la xarxa comunitària, les administracions públiques, el mercat i l'economia social i solidària. En aquest sentit, és una mesura de govern conceptualment molt ambiciosa. A la pràctica, la mesura ha consolidat iniciatives ja existents i n'ha impulsat de noves, com ara l'espai Barcelona Cuida, un centre per facilitar la informació a la ciutadania sobre tots els serveis i els recursos en l'àmbit de la cura del territori, i promoure l'intercanvi i el treball en xarxa. Entre d'altres, atén consultes, dubtes i ofereix suport psicològic i assessorament en drets laborals a treballadores de la llar i de la cura, així com orientació a famílies cuidadores (Ajuntament de Barcelona, 2017). Aquest espai és un pas important per visibilitzar el treball de cura a la ciutat i per contribuir a acabar amb les vulneracions dels drets laborals i socials de les treballadores de la llar i de la cura, encara que només ho faci des de l'àmbit de l'orientació i l'assessorament.

La mesura també recull reivindicacions de diversos col·lectius de treballadores de la llar i de la cura i insta a les administracions competents (autonòmica i Estatal), de reformar la legislació que regula el treball de la llar adoptant-ne una versió més garantista del conveni 189 de l'Organització Internacional del Treball i derogant la Llei 27/2011, així com derogar les parts de la Llei d'Estrangeria que discriminen i atempten contra els drets humans, socials i laborals de les treballadores de la llar i cuidadores migrants (ibid.). Així mateix, inclou una campanya de sensibilització adreçada a les persones i famílies que contracten serveis de cura de persones i de la llar via mercat, instant-les a regularitzar i formalitzar el vincle laboral amb les treballadores contractades mitjançant contracte escrit i l'entrega de nòmines, i a respectar els seus drets laborals i socials. Altres iniciatives sota el paraigües de socialització de la cura són per exemple, l'impuls del co-habitatge des d'una perspectiva intergeneracional i no segregadora, així com enfortir xarxes comunitàries que abordin la soledat no volguda i l'aïllament relacional estenent projectes com el Radars i el Vincles, que sobretot es dirigeixen a la cura comunitària de la gent gran. També la creació de més escoles bressol municipals i la

realització del projecte 'Preparats per tenir cura' que pretén incloure de manera real, igualitària i compromesa els homes com a proveïdors de cura. Una de les últimes actuacions de la mesura, aquest any que ja acaba el seu mandat, és el 'Projecte Concilia'. El projecte consisteix en un nou servei de canguratge en sis espais de la ciutat per facilitar la conciliació laboral, familiar i personal de famílies monoparentals amb pocs recursos i una xarxa comunitària dèbil (Ajuntament de Barcelona, 2017).

Quant a la Mesura de Govern per a la Transició cap a la Sobirania Energètica (2016-2019), és una mesura que estableix els passos perquè Barcelona camini cap al subministrament d'energia 100% renovable, amb zero emissions i al que pugui accedir-hi tothom de forma democràtica, assegurant els subministraments bàsics.

D'aquesta mesura de govern destaca la iniciativa de crear la comercialitzadora pública d'energia, Barcelona Energia, i s'amplien els Punts d'Atenció a la Pobresa Energètica (PAPES) per a les persones en situació de vulnerabilitat (Ajuntament de Barcelona, 2016). Aquests punts es conceben com un espai per assessorar a persones que pateixen pobresa energètica sobre com millorar els seus hàbits en relació a la bona gestió de l'energia, per tal de minimitzar els costos de la seva factura energètica i en puguin fer front. Tanmateix, més tard es van reformular per dirigir-se a tota la ciutadania.

En tercer lloc, les Mesures urgents per fer front a l'emergència habitacional i garantir el dret a l'habitatge (2015), són unes mesures que inclouen actuacions al voltant de la prevenció dels desnonaments per impagament de lloguer, el real·lotjament adequat de les persones en situació de vulnerabilitat, la promoció del lloguer social, l'impuls de multes per a grans tenidors, inspecció del parc públic d'habitatge i cens municipal d'habitatge buit i la millora de les condicions habitacionals (Ajuntament de Barcelona, 2015). En general, es tracten de mesures força concretes que responen a les competències reals del consistori.

A banda d'aquestes mesures, en el marc de la pandèmia, l'Ajuntament de Barcelona ha aprovat un Pla de Xoc Social per fer front als efectes socioeconòmics i psicològics generats per la COVID-19. Entre moltes iniciatives, s'ha llançat el projecte 'el Cabàs emocional', un centre d'activitats en línia per ajudar la població a abordar el patiment psicològic derivat de la pandèmia, com ara tramitar el dol i la pèrdua de persones estimades, situacions de sobrecàrrega per la cura i/o la convivència continuada amb persones malaltes o dependents, malestar per la pèrdua de llocs de treball i ingressos, l'angoixa per un futur incert, etc.

4.4.2 Cap a una nova mesura de govern

En general, entre les entrevistades hi ha força consens en que l'Ajuntament de Barcelona és una de les institucions més permeables i obertes a acollir les propostes de l'economia feminista i a treballar per materialitzar-les. De fet, moltes de les mesures de

govern, que està desenvolupant l'Ajuntament de Barcelona i que s'han mencionat, han estat formulades i discutides amb organitzacions i iniciatives com les entrevistades en aquesta investigació. Tot i així, s'han recollit aquells aspectes que encara es poden millorar i incorporar en una propera mesura de govern.

Pel que fa a la cura al final de la vida, Som Provisionals sosté que l'administració pública hauria d'impulsar la municipalització i la universalització del servei funerari a la ciutat. Malgrat que té un marge de maniobra reduït perquè la privatització funciona des de fa dècades, és important que el consistori continui fent incidència política per acabar amb el monopoli en els serveis funeraris.

Per la seva banda, l'Associació Mujeres Migrantes Diversas té en l'Ajuntament de Barcelona una aliada per a contribuir a acabar amb les polítiques de la por i la vulneració de drets al sector de la cura. De fet, han col·laborat en l'elaboració de la mesura de govern per a la democratització de la cura, entre d'altres, van ser en l'embrió de l'espai d'orientació legal i laboral Barcelona Cuida. MMD creu que l'espai és valuós però que una actuació que manca, és la contractació de treballadores de la llar i de la cura com a tècniques per a l'acompanyament que es fa. L'associació també destaca la importància d'enfortir la col·laboració amb Barcelona Activa, per poder especialitzar-se en l'àrea de la cura però també per accedir a altres professions. A banda d'això, l'Associació MMD exigeix al consistori que faci incidència política per a que es visibilitzi la vulneració de drets a Hondures, l'origen i la causa de l'exili i la migració obligada de moltes dones treballadores de la llar i la cura. El Govern d'Espanya ha donat suport al president de facto del país i a més, no hi ha control de l'impacte de les empreses espanyoles a fora. Per tant, des dels municipis es pot fer aquesta pressió i també una incidència per l'abolició de lleis estatals com la Llei d'Estrangeria. Per altra banda, MMD sosté que l'Ajuntament de Barcelona hauria d'emprendre accions per erradicar el racisme institucional que està disfressat en burocràcia institucional als diversos serveis municipals a la ciutadania. Per exemple, als serveis d'empadronament s'ha identificat que hi ha un tracte discriminatori cap a les dones migrants i a Serveis Socials no hi ha formació actualitzada sobre noves normatives, i això porta a que algunes dones entrin en situació d'exclusió social. En definitiva, des de l'administració pública cal posar solucions concretes a aquesta organització de cura injusta, governada pel mercat capitalista i una relació d'explotació d'arrel patriarcal, colonial i racista cap a dones migrants d'Amèrica Llatina.

Quant al dret a l'habitatge, el Sindicat de Llogateres manté un treball continu i de seguiment per tal que l'administració compleixi amb els compromisos i mesures que s'han aprovat al voltant de l'expulsió de veïnes, el suport a denúncies en contra de l'assetjament, les sancions als propietaris, etc. De la mateixa manera, l'APE treballa conjuntament amb l'Ajuntament de Barcelona, per exemple, en la reformulació dels Punts d'Atenció a la Pobresa Energètica perquè tinguessin un enfocament de drets.

Altres línies de treball que podria emprendre l'administració, segons l'APE, és contribuir a l'objectiu de nacionalitzar o municipalitzar les xarxes i distribució energètiques. Per

exemple, l'Ajuntament ha impulsat un operador energètic que és Barcelona Energia, però, per una banda, l'operadora utilitza les xarxes d'Endesa per funcionar i, per l'altra, si ets clienta de Barcelona Energia no pots rebre el bo social (reducció del preu) perquè només el poden oferir les empreses de l'oligopoli, fet que suposa un límit per a les persones més afectades per la pobresa energètica.

En resum, calen més esforços i més treball conjunt per tal que l'Ajuntament de Barcelona continuï capgirant i posant la vida al centre en les polítiques públiques de la ciutat. Una nova mesura de govern que camini cap als horitzons que planteja l'economia feminista a Barcelona hauria de contribuir a:

- Implementar canvis cap a una organització social de la cura que dignifiqui els treballs de la llar i de cura, garanteixi els drets a les treballadores, i treballi de forma comunitària per desfeminitzar i desprivatitzar la cura.
- Erradicar el racisme institucional que exerceix l'Ajuntament des dels diferents serveis municipals.
- Universalitzar i municipalitzar els serveis bàsics com l'aigua, l'energia i els serveis funeraris.
- Incidir en qüestions de competència estatal o autonòmica com ara l'abolició de la Llei d'Estrangeria, l'abolició dels Centres d'Internament d'Estrangers i altres marcs legals colonials, racistes i patriarcals.
- Involucrar en la formulació i la seva implementació a les persones afectades i agents del canvi.

V. Conclusions

Hem recollit set experiències i mirades des de l'economia feminista a la ciutat de Barcelona. Són algunes de les moltíssimes iniciatives que existeixen i conviuen a la ciutat, subvertint el sistema i posant les condicions per sostenir i cuidar la vida als marges de les lògiques del capital. No hem pogut recollir-les totes però, afortunadament, en són moltes més, canviant realitats a petita escala per a que la vida mereixi ser viscuda.

Si ens preguntem qui fa economia feminista a la ciutat de Barcelona, podem dir que són col·lectives de dones migrants treballadores de la llar i de la cura, posant sobre la taula les cadenes transnacionals de cura, la regularització de persones migrants, els drets laborals en el sector de la cura i empenyent propostes per a dignificar la cura, tant per les que n'ofereix com per les que en reben. També col·lectius de dones amb capacitats diverses, de dones amb malalties cròniques, persones refugiades, persones al capdavant que no són percebudes com valuoses i útils pel sistema capitalista. Els grups de criaça de dones que s'ajunten per compartir la lactància i, més endavant, col·lectivitzen aquesta tasca de cura tant individualitzada i privatitzada a les llars de les ciutats. També iniciatives que es fixen en com estem cuidant el final de la vida, ja sigui durant el procés d'envelliment o després amb el dol i els serveis en la mort. L'economia feminista també es dóna en espais de lluita pels drets bàsics com és el dret a l'habitatge i el dret a l'energia i a l'aigua, entesos com lluites pel territori-cos de les dones. Per últim, l'economia feminista també té cabuda en les polítiques públiques de l'Ajuntament de Barcelona, influenciades i impulsades pel treball de base de propostes comunitàries.

Totes les pràctiques i mirades que hem recollit en la investigació s'alineen als dos moviments estratègics que segons l'economista feminista Amaia Pérez Orozco, contribueixen a subvertir l'economia. El primer és col·lectivitzar esferes de la vida que s'han feminitzat, individualitzat i privatitzat. El segon moviment va en línia a ressignificar una vida digne o una vida que mereixi ser viscuda, aplicant la noció del bon viure i no del benestar o de l'èxit (Pérez Orozco, 2014). En totes les mirades, es destaca la urgència de viure i conviure amb uns estàndards diferents, posant la vida i la cura al centre, enlloc del lucre i el benefici, sabent del cert que així viuríem diferent, millor.

Els límits de l'economia feminista són precisament les mateixes dinàmiques d'exclusió que estableix el capitalisme ferotge. Els processos alternatius que proposem a vegades no són accessibles i tenen límits per expandir-se per les limitacions institucionals a l'hora d'acollir les propostes i multiplicar-les.

Els marcs legals són un dels limitants per les propostes transformadores de l'economia feminista, ja que segueixen establint unes regles del joc més favorables per qui vol obtenir el màxim benefici i manca una legislació que blindi l'acompliment dels drets bàsics i que garanteixi el dret a rebre i donar cura de manera digne. Alhora, hi ha marcs legals que situen les persones migrants en una situació administrativa irregular, fet que els impedeix accedir a cap dret fonamental.

Posar la vida al centre i transformar les relacions patriarcals, racistes, colonials i capacitistes que travessen la cura, topa amb el límits d'estar immerses en un sistema que ataca la vida i unes institucions que encara tenen un recorregut llarg per avançar.

Quant a les **potencialitats**, el context pandèmia ha aguditzat el conflicte capital-vida que posa sobre la taula l'economia feminista. S'ha evidenciat que la gestió de la crisi de la COVID-19 ha pretès que es treballés i cuidés alhora. S'ha posat de relleu la importància dels serveis públics, la sobrecàrrega de cura en les dones, les violències masclistes, els abusos de les empreses funeràries, les seqüeles psicològiques per no poder acomiadar les persones malaltes, l'adultocentrisme, l'abandonament de les residències i la manca de suport social per a les persones migrants, les treballadores sexuals o les treballadores de la llar i la cura. En resum, uns plans de contingència que han prioritzat l'esfera productiva i han deixat en clarobscur l'esfera domèstica, l'esfera de la cura i el sosteniment de la vida. Com a conseqüència, això pot suposar una finestra d'oportunitat per posicionar la reivindicació de drets i nous models de conviure i de cuidar-nos.

La majoria de les propostes tenen molt de recorregut i moltes mantenen una incidència molt estreta amb l'Ajuntament de Barcelona. Per tant, podem esperar que segueixin impulsant polítiques públiques i altres accions en l'àmbit competencial de l'Ajuntament. Alhora, les iniciatives treballen en xarxa per aconseguir uns objectius comuns. Aquest factor acostuma a ser molt important en la seva pràctica i multiplica l'impacte de la seva activitat i reivindicació.

Quant a l'accionar de l'Ajuntament de Barcelona, hi ha consens en que la cura i els drets bàsics són béns comuns, béns que han de ser garantits pel sistema públic. A partir d'aquí, l'Ajuntament pot incidir en el funcionament de l'administració municipal per erradicar el racisme institucional, impulsar la municipalització de serveis i caminar cap a una manera de treballar més comunitària, involucrant les persones afectades i agents del canvi, i utilitzar la seva posició estratègica per incidir en qüestions de competència estatal o autonòmica com ara l'abolició de lleis que restringeixen drets i ciutadania, com la Llei d'Estrangeria.

En resum, el rol de la política pública és crucial perquè les propostes de l'economia feminista es puguin replicar i puguin arribar a més persones, fins a poder transformar les pràctiques hegemòniques.

VI. Bibliografia

Ajuntament de Barcelona (2017) *Mesura de Govern per a la Democratització de la Cura (2017-2020)*.

(2016) *Mesura de Govern per a la Transició cap a la Sobirania Energètica (2016-2019)*.

(2015) *Mesures urgents per fer front a l'emergència habitacional i garantir el dret a l'habitatge*.

Cabnal, Lorena (2018) "Acercamiento a la construcción de la propuesta de pensamiento epistémico de las mujeres indígenas feministas comunitarias de Abya Yala" en *Momento de paro Tiempo de rebelion. Miradas feministas para reinventar la lucha*. pág 116-134.

Carrasco, Cristina (2006) *La economía feminista: una apuesta por otra economía*.

Carrasco, Cristina & Díaz, Carme (2017) *Economía feminista: desafíos, propuestas, alianzas*. Entrepobles.

Cruz, Arlene; Santos, Paula; Cuentas, Sara (2020) *Cuidar para sostener la vida*. Barcelona.

Curiel Pichardo, Ochy (2014) "Hacia la construcción de un feminismo descolonizado" (325-335) a *Tejiendo de otro modo: Feminismo, epistemología y apuestas descoloniales en Abya Yala*. Editorial Universidad del Cauca. Popayán.

Curiel Pichardo, Ochy (2013) *La Nación Heterosexual. Análisis del discurso jurídico y el régimen heterosexual desde la antropología de la dominación*. Ed. La brecha lésbica y en la frontera.

Curiel Pichardo, Ochy (2009) "Descolonizando el feminismo: una perspectiva desde América Latina y el Caribe" ponència a Primer Coloquio Latinoamericano sobre Praxis y Pensamiento Feminista. Buenos Aires.

Escobar, Arturo (2010) “Latin America at a crossroads: Alternative modernizations, postliberalism, or post-development?” a *Cultural Studies*, núm. 24, (pp. 1-65).

Esguerra Muelle, Camila; Sepúlveda Sanabria, Ivette; Fleischer, Friederike (2018) *Se nos va el cuidado, se nos va la vida: Migración, destierro, desplazamiento y cuidado en Colombia*. Universidad de los Andes.

Esguerra Muelle, Camila (2019). “Etnografía, acción feminista y cuidado: una reflexión personal mínima” a *Antípoda. Revista de Antropología y Arqueología* 35 (91-111). Disponible a: <https://doi.org/10.7440/antipoda35.2019.05>

Esguerra Muelle, Camila (2020) “Complejo industrial fronterizo, sexualidad y género”. *Tabula Rasa* Núm. 33, 107-136. DOI: <https://doi.org/10.25058/20112742.n33.05>

Ezquerria, Sandra & Mansilla, Elba (2018) *Economía de la cura i política municipal: cap a una democratització de la cura a la ciutat de Barcelona*. Col·lecció: Estudis temps i cura. Ajuntament de Barcelona.

Federici, Silvia (2004) *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*.

Galindo, María & Curiel Pichardo, Ochy (2015) *Descolonización y despatriarcalización de y desde los feminismes de Abya Yala*.

Grosfoguel, Ramón (2006) “La descolonización de la economía política y los estudios postcoloniales: transmodernidad, pensamiento fronterizo y colonialidad global” a *Tabula Rasa*, núm. 4, enero-junio, 2006, pp. 17-46. Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca. Bogotá, Colombia.

Haraway, Donna (1988) “Situated Knowledges: the Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”. *Feminist Studies*, Vol. 14 No. 3 (pp 575-599).

Harding, Sandra (1986) *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press.

Herrero, Yayo (2017) “Economía ecológica y economía feminista: un diálogo necesario” a *Economía feminista. Desafíos, propuestas, alianzas* (121-142) Entrepobles.

L. Gil, Silvia; P. Orozco, Amaia (2011) *Desigualdades a flor de piel: cadenas globales de cuidado*. Ed. ONU Mujeres República Dominicana.

Lugones, Maria (2008) “Colonialidad y género” a *Tabula Rasa*, Núm. 9, (73–101). Bogotá-Colombia.

Pascual Rodríguez, Marta; Herrero López, Yayo (2010) “Ecofeminismo, una propuesta para repensar el presente y construir el futuro” a *CIP-Ecosocial – Boletín ECOS* nº 10, enero-marzo 2010.

Pateman, Carole (1995), *El contrato sexual*, Barcelona, Anthropos

Pérez Orozco, Amaia (2014) *Subversión feminista de la economía. Aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida*. Traficantes de sueños.

Pérez Orozco, Amaia (2006b), Amenaza tormenta: la crisis de los cuidados y la reorganización del sistema económico, “*Revista de economía crítica*”, núm. 5, 7-37, disponible en <http://www.revistaeconomiacritica.org>

Quiroga Díaz, Natalia (2014) “Economía del cuidado. Reflexiones para un feminismo decolonial” a *Tejiendo de otro modo: Feminismo, epistemología y apuestas descoloniales en Abya Yala* (161- 180).

Pérez Orozco, Amaia (2017) “¿Espacios económicos de subversión feminista?” a *Economía feminista: desafíos, propuestas, alianzas* (pp 29-59). Entrepobles.

Reguero, Patricia, 17 d’abril de 2020, “Trabajadoras de hogar y cuidados, sin derecho a subsidio o sin poder pedirlo porque no lo permite el SEPE” *El Salto* diario. Accessible: <https://www.elsaltodiario.com/coronavirus/covid19-trabajadoras-hogar-cuidados-derechos-laborales-medidas-subsidio>

Shiva, Vandana & Mies, Maria (1997) *Ecofeminismo. teoría, crítica y perspectivas*. Editorial Icaria.

Santa Cruz Castillo, Úrsula (2017) “Violencias contra las mujeres inmigrantes: evidenciando la matriz de poder colonial” ponència presentada al Summer symposium “Reconsidering gender- based violence in the context of displacement and migration” Göttingen Centre for Gender Studies el 6 i 7 de juliol de 2017 a Göttingen, Alemanya.

Valverde, Clara (2015) *De la necropolítica neoliberal a la empatía radical*. Icaria Barcelona.